

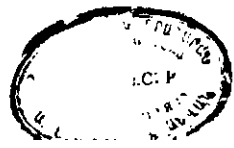
Puapu

3

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՍՄԲԱՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ	1	Աւագին վրայ ծաղկած ծիրանի
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ	10	Հիմ լուսանկար
»	»	11 Քաղաքային հիւանդանոցի թիւ 508 սենեակը
»	»	13 Մահ անտառին մէջ
ՅԱԿՈՒ ՕՇԱԿԱՆ	14	Սահակ Պարզեւեան
ՊԵՏՐՈՍ ՀԵՐԵԱՆ	29	Հմայքի տղան
ԳԷՈՐԳ ԱՃԵՄԵԱՆ	31	Այսպէս են բառերը
***	35	Ճանչնալու հանոյքը
ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՆԱԶԱՐԵԱՆ	37	Ո՞վ է «Կռունկ»ի հեղինակը
**	42	Կռունկը
ՄԻՔԱՅԷԼ ՅԱԿՈՒԵԱՆ	44	Մի՛քայէլ Նալբանդեանի «Իտալացի ազգկայ երգ»ի սկզբնաղբիւրի շուրջ
ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԻԵԱՆ	51	Իտալացի ազգկայ երգը
ԱՆԱՀԻՏ ԴԱՇՏԵՆՑ	52	«Երբ ոչ բացաւիմ դռներն յուսոյ...»
ՆԱՀԱՊԵՏ ԹՈՒՍԻՆԵԱՆ	58	Կիլիկիա
ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	59	Սփիւռփահայ բանաստեղծութեան տա՛մ ու պաղ հաւաքածոն
ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏՁԵԱՆ	67	Պարոյր Հայկազնը իր ժամանակակիցներէ ոլորտում
***	77	Մշակութային յարեր
Կողքի գծանկար՝	Վարանդ Ալեքանդրեանի	
digitised by	A.R.A.R.@	

Բազմ

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒՐԵԱՆ և ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԻՍԱ. ՅԱՐԻ. ԲԻԲԵ ՄԱՐԹ 1982 ԳԼՈՐԹԻԹ

Ս. Փ Ա Ն Ո Ս Ե Ա Ն

ԱՒԱԶԻՆ ՎՐԱՅ ԾԱՂԿԱԾ ԾԻՐԱՆԻ

... Մերո չբրին երգել: Իրենց ճամբու երկայնքին, գետափը ծածկող սուազարբան վրայ, պզգած էր դզրուած դուխով, հազուսուները ծուկն-ծուկն եղած մէկը, որ խզուած, խեղդուած ձայնով կ'ողջար եւ դլխուն աւազ կը թափէր:

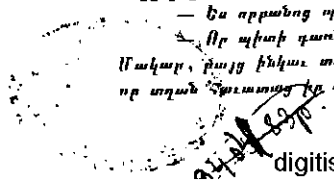
— Նայէ՛ հոն, Մակար, Պայրոյրենց հարսին մարդն է՝ — ըսաւ Ռայկէ Սիմոն:

— Գիտե՛մ: Ոճիրին տարին քեմփերն էի. մէկ անգամ տեսած էի զինք. ի՛նչ ազուարտութիւն էր իրը: Ըսին, որ վրան աչք ունեցողը զարծեց ոճիրը: Պայրոյրենց հարսը արհամարհե՛ր էր ևւ ճակատագիրը պատրաստեց ոճիրը, քանի ան գնաց եւ տկամայ ինկաւ միւս ցանցին մէջ: Մեղք եղաւ թէ՛ կեռը եւ թէ՛ մարդուն: Պուպրիկի պէս կը նայէր Սանամին. հիմա ահ'ս իր վիճակը: Անցնի՛նք. մարդու սիրտը կտոր-կտոր կ'ըլլայ բլրան տեսարանը դիտելով: Տրամա մըն էր, որ մէկ արարով վերջ դասաւ ու վարագոյրը իջաւ յաւիտենապէս...

Քեմփ դեռ չմտած, ճամբուն վրայ անակնկալօրէն իրենց դէմ ելաւ Զոզան: Մակար ուզեց շտեմնելու տալ հանդիպումը. ինկեբը հետն էր եւ ըզզուշացաւ: Ազլիկը նեղուած կ'երեւէր, կեցուց զիրենք եւ խօսքը Մակարին սղղելով՝ ըսաւ.

— Ես որբանոց պիտի դառնամ. մինակ եմ, կը վախնամ...

— Որ պիտի գտնայիր դեռ տեղ չ'ատած, ինչո՞ւ եկար, — հեզնեց Մակար, քայց ինկաւ տաղնապի մէջ. ձայնը գողաց եւ Զոզանին թուեցաւ, որ տղան հրատարց իր սուտին:

Ազդիկը ծանօթ ընտանիքներ չունէր քեմփերը: Համագիւղայիները մեկնած էին Հայրենիք, 1921 թուին: Երբ որբանոցին մունետիկը Հրամա՞նը սարածեց վրաններուն վերեւ, Չոզան միտք չունէր մեկնելու: չէր ալ պատրաստուած եւ ահա ներքին մղում մը ոտքի հանեց տղուն հանդէպ Հետաքրքրութիւնը, որ փոխուեցաւ ցանկութեան: Ո՞ւր կ'երթար Մակար. որո՞նց բով ան կը մնար ամբողջ օրը քեմփերը...: Հեռուէն տեսած էր տղան, որ դուրս կ'ելլէր որբանոցէն: Հետեւեցաւ անոր մինչեւ վրանախումբերուն մուտքը: Բնկերը Մակարին արգելք մըն էր, վրաններէն ներս՝ կորուստ մը. ուրեմն, կտրեց անոնց առջեւը:

— Ընկերու՛ւիս նոր յիշեցուց, որ ազգական բնտանիքս Պասարա զացեր է՝ խանութին ապրանք բերելու:

— Քու ազգական խանութպա՞ն է, — միջամտեց Խալիկ Սիմոն, — Հարուստ մարդու տո՞ւն կ'ուզէիր մնալ...:

— Ծանի՛ր ի՞նչ բան կ'ուզես. քեզ չի՛ խառնուիր, — բարկացաւ Չոզան:

— Ընչո՞ւ էս, Մակարին կը խառնուի...:

— Հա՛, Մակարին կը խառնուի, այնպէս չէ՞:

— Հա. քանի որ ինծի կը խառնուի, քալեցէք միասին դառնանք, — կեղծեց Մակար:

— Ամա՛ն, ամօթ է, էս՝ մէկ ազդիկ, դուք՝ երկու տղայ, տեսնողը չ'ըսե՛ր, թէ երկու տղայ մէկ ազդիկը ո՞ւր կը տանեն...:

Գեցած էր. չբայեց. կեցաւ տղան եւս: Խալիկ Սիմոն, որ քայլ առած էր, կանգ չառաւ ու քալեց: Հասկնայի էր, որ աղջիկը Հետք քայլել չէր ուզեր: Հակառակ խեղդատակի իր Համբախն, զգայուն սրտի տէր մէկն էր: Կը յարպէր ընկերը, իսկ Չոզան կ'ուզէր թերեւս առանձին մնալ Մակարին Հետ. ինչո՞ւ նարամէր անոր ցանկութիւնը:

— Մէկ ուրիշ անգամ կ'երթանք անծանօթ բարեկամս փնտնելու, Մակար. ցը՛:

Երբ առանձին մնացին աղջիկն ու տղան, մէկէն տարօրինակ թուեցաւ իրենց, իրարու Հետ դէմ դէմի մնալը: Մակար բռնեց Չոզանին թեւը եւ ուղիղ նայեցաւ անոր աչքերուն մէջ: Ազդիկը գեղեցիկ աչքեր ունէր, վճիտ, Հայրի, կայտանուշ փայլք մը եւ գեղեցիկ էր Չոզան, բարակիրան, գանգրաճեր, կաթնազոյն այտերով՝ գեղանկար մը, որ ահա Հովը կ'առնէ—կը թոցնէ իրմէ Հեռու, եթէ երկրորդ կոշտ դիտողութիւնը ընէ անոր: Աւելի անկեղծ, քան Նազանը, զոր չէր տեսած որբանոց մտնելէն ի վեր: Կ'ապրէր ընկերներու Հետ, բայց կը մնար կայտանած Հին յիշատակներուն: Նազան դպրոցական յիշատակ ըլլայէ աւելի երազ մըն էր: Մանրիկ ապրումներով ճանչցան զիրար դասարանին մէջ, որ երկուսն էր, Կէսօրները տուն չէին երթար: Մէկ ժամեայ արձակուրդը կը նշանակէր բաժանում: Նազան կը միանար ընկերուհիներուն ու կը մոռնար տղան, Իսկ տղան չէր մոռնար աղջիկը, որ կը ցատկատէր ահա պարանի ճօճքին Հետ...: Դասաւանդութենէն ետք կը մեկնէին, իրարմէ բաժան, երկու անծանօթներու պէս: Ոչ մէկ օր Նազան հրաւիրեց զինք իրենց վրանը եւ ոչ մէկ ատեն Մակար զնաց ճանչնալու տեղը սիրած աղջկան: Իր կարօտներուն ախարճը կը բացուէր ու կը պոցուէր դասարանով: Ու Հոն ալ աղջիկը կը կրկնէր յաճախ.

— Ուրիշ աղջկայ Հետ չխօսիս, Հը՞, կը նեղուիմ քեզմէ:

Նազան կը խաղար իր ջիղերուն Հետ, կը խօսէր բնկեր տղոց Հետ: Մակար չէր նախանձնր. գիտէր աղջկան քմայքոտ բնաւորութիւնը: Իր մուտ-

ը որբանոց անակնկալ ժր եղու։ Այսօր, բնկերոջ հետ, կ'երթար երազ աղ-
ջիկը տեսնելու եւ Զոգան ելաւ դէմք։

— Լաւ ուրիմն, քաւէ, — ըսուէ՛ աղջկան թեւէն քաշելով։

— Ո՞ւր կը քաշես թեւս. որբանոց չպիտի՞ տանիս...

— Դուք եկար եւ լուծուած գտար քու խնդիրդ, փախցնել առելը րն-
կերս, որուն հետ կ'երթայինք լուծելու իմ խնդիրս։ Ընկերս չկայ, դուն ես
ոյինք փոխարինողը, քաւէ...-

— Եանի ես քու ընկերդ դարձայ. իրա՞ւ կ'ընես։

— Սուտ չեմ ըսեր, մինչեւ քեզ որբանոց հասցնելու։

Կը քաշէին հիմա առաջին վրանաչարքին անցքէն, որ կը բացուէր հրո-
պարակի վրայ։ Հրապարակի մէկ կողմին՝ կազողի գործարանը մնաց ետեւ։
Գարեջուրի տունը կ'աղմկէր խցտններու ճայթիւնով։ Այրած սիւրտեր կը դո-
վանային գարեջուրով։ Անցան՝ գիրար դեռ չգտած երկու Ծանօթներու
պէս, կողք կողքի քաւիւով։ Հրապարակին կեղտոնը կը բարձրանար աղիւսա-
չէն, գերանածածկ թատրոնի շէնքը, որուն ճակատին խոշոր տառերով սե-
ւադիր արձանագրութիւնը կը զնկուցէր։

ԴԱՂԻ ԷԼ-ՕՄԱԼԻ ԶԱՅՆԻ ԹԱՏԵՐԱՍԻՐԱՆ

— Եանի ի՞նչ կը խաղան, — հարցուց Զոգան։

— Թատրոն։ «Արցունքի հովիտ», «Շուշան Շաւարանայ», եւ այլն...
եւ այլն...-

— Եանի դուն տեսն'ր ես, որ կը խախտ։

Անցած էին թատրոնի շէնքը, սակայն աղջկան միտքը անոր վրայ կ'աշ-
խատէր տակաւին։

— Ի՞նչ կեցար, քաւէ՛. տարը կ'ոխեց, — ուզեց ստապարեցնել Մակար։

— Մեզ ինչո՞ւ չեն բերեր թատրոն։

— Մենք ունինք մեր թատրոնը. դէ՛, քաւէ, դուն դեռ ոչոքիկ ես,
խելքդ չի հասնիր՝ հասկնալու արտման...-

— Եանի դուն չա՞տ մեծ ես, — հեզեց աղջիկը, նայելով տղուն վե-
րէն վար, — իմ եւ քու մէջ քանի՞ տարի կայ, հը՞, շատ-շատ շոտ-հինգ
տարի։ Դուն, որ դառնաս քսանը՛հինգ տարեկան, ես կ'ըլամ, սպասէ, հաշ-
ւեմ, — մտքով կմկմաց, մատները բանալով գոց ափին, եւ գիւտ բրածի պէս
գուարթ՝ ձայնեց, — քսան տարեկան...-

— Էէ՛, այդ տարիքին մենք մ'ւր կ'ըլլանք. կ'երեւակայե՞ս, խելօքս,
— ու մտքէն շարունակեց՝ մէկս՝ հիւսիս, մէկս՝ հարաւ. Զոգան գուցէ մար-
դու դաջած ըլլայ քսանին. ի՞նչըր...։ Եւ մէկէն տիրութիւն եկաւ վրան-
սիրտը կծկուեցաւ. չէր ուզեր հեռանալ այս միջավայրէն տուր տարով, ո-
րովհետեւ բոտը բազրը երազները պիտի մտնէին...։ Պիտի կարօտանայի՞ն ի-
րարու...։ Միտքը չյայտնեց աղջկան. գուցէ լար յուզումէն կամ գողողային
չրթունքները։

— Զոգան, երբ դառնաս քսան տարեկան, ի՞նչ պիտի բուսա։

Աղջիկը ինքն այ տխրեցաւ. գուցէ ապրած էր աղուն միտքը չարչարու-
կող խոհերը։ Յուսահատ թոնով վրայ տուտ անմիջապէս.

— Ես կ'ուզեմ մնալ այս տարիքիս մէջ եւ մնայ՝ հո՛ս...-

— Իմ այ ուզածս այդ է. շմեծնալ ու մնալ հոս։ Կը յիշե՞ս, որ օր մը
հարցուցիր, թէ զեար չունի՞ս, որ չես նախանձիր», իսկ ես ըսած էի, թէ
մէկը չունիմ նախանձելու...-

— Միտքս է. դուն չայ կ'եփէիր ձեզ աղուոր Մայրիկին համար։

Կ'անցնէին թաղային թոնրատան քովէն։ Մակարին մէջ, յիշողութեան

ղոգանջը եկաւ իսկանոցի հետ թոնրատան համեմատութենէն, թէ անցեալի քաղցրութենէն՝ հոն եկած ըլլալուն: Դպրոց երթալէ առաջ, առաւօտուն, երբ հաց չէր ճարուեր տունը, կու գար թոնրատուն: Կիներով եւ մանրիկ երեխաներով խնոզուած կ'ըլլար հոն: Հացթուխ կիներուն գէժքը կը բոցավառէր թոնրի կրակէն: Պզտիկներ կու լային միշտ: Մէկը կը քաշէր կարգին սպասող մօրը փէշէն՝ «Մարէ, քաղց եմ. խա'ց տու, ուտեմ...»: «Քիչ մըլ սպասէ, քէ՛ մատաղ. իմ կարգ որ գոյ, խացը թխեմ, քէ լա՛տ-լատ խաց կի սոմ ուտես»՝ կը յուսադրէր մայրը, աչքին թացը սրբելով փէշին ծայրով: Հօրեղբոր կիներ, Շուշան, կը նշմարէր զինք եւ քաշուելով, կը ծուէր հացթուխին ահանջին փսփսալով՝ «Լաւաշ մը առնե՛մ պարտք. մեր նքիմը դպրոց կ'երթայ. կարգս ետեւ է...»:

Թոնրատունէն անցած էին. կը քաշէին լուռ, քիչ մը հեռու իրարմէ: Երկուքն ալ ունէին լրտեսուելու վախը: Վաղը լեզու կ'ելլէին աղջիկ-տղայ, սրբանոցին մէջ...

— Գիտե՞ք, տղաք, Մակարը Ձոգան առեր կը տանէր...

— Քա՛, աղջի Ձոգան. ի՞նչ կ'ընէր էդա Մակարի հետ...

Պիտի խօսուէր ինչ որ մտքերնէն չէր անցած. հեքիաթներ պիտի պատմէին իրենց շուրջը իրարու՝ «Կար ու չկար... Մէկ Տիրացու Մակար մը կար եւ մէկ ըյ Շանի Ձոգան աղջիկ մը կար, որ...»

Հինգ-վեց հարիւր տղայ-աղջիկ օրերը, ամէն Կիրակի կը թափէին քեմփերը, աղգախանի, երկրացիի, օանամէր-խնամիի տունը այցի գալով եւ կարելի չէր, որ մէկն ու մէկը շտենէր զիրենք կամ իրենց պէս ուրիշ զույգեր, որոնց շարքաթական կարօտը անպայման կը քաշէր, ձգողական ուժի պէս, մէկզմէկու աչք ընելու, զերար կապելու լուռ դաշինքով մը:

Անկիւնադարձի վրայ, վրանէ մը դուրս պտտելից աղջիկ-պատանեկան ծաղկեփունջ խմբակ մը, ճիչ ու ծիծաղով, հագած տասնեակ գոյնի մատմադակափէշեր: Մաղկեփունջը ցրիւ կու դար ահա, բաժան-բաժան, մինչ երկու աղջիկներ կը կտրէին Մակարի եւ Ձոգանի անցած ճամբան: Անխթարթային սյոյ պահուն աղջիկներէն մէկը, առջեւը առու տեսածի պէս ընկրկեցաւ. զիտեց որբային համագրեւտով զոյղը, զգաստացաւ, ապա հիասթափուած՝ գոչեց աւաղամայն.

— Ամա՛ն, քա. որբ է կղեր...

Մակար նախ չճանչցաւ աղջիկը: Ծանօթ դէմք էր, ծանօթ Հնչիւն. ո՞վ էր միթէ: Փարթամցեր էր, հասակ նետեր: Երբ մտքէն տուաւ Նազա՞ն անուանը, զղաց, որ ան էր: Ամօթին դառնութիւնը կարմիր արիւն խփեց գէժքին. դողը ցնցեց ջիղերը. ապա բարկութիւնը դեղին կտրեցաւ. երեսներուն վրայ:

- Ձոգան, տեսա՛ր աղջիկը, որ անցաւ մեր առջեւէն, — հարցուց ակոսներուն մէջէն:
- Ձտեսայ. շուտ անցաւ-գնաց...
- Լսեցի՞ր, թէ ինչ ըսաւ:
- Հնդկերէ՞ն էր:
- Ո՛չ, քեմփի մեր դասարանին մէջ սորված մաքուր հայերէն էր: Քիթը մեծ չէ՞ր:

Տարակուսած՝ Ձոգան նայեցաւ Մակարի տփգունած գէժքին: Պիտի հարցնէր՝ «Ի՞նչ ունիս»: Սակայն խանդը ըսել տուաւ ուրիշ բան.

— Դուն ի՞նչ գործ ունիս անոր քիթին հետ...

— Ինչպէ՞ս թէ ինչ գործ ունիմ. ես այդ քիթը տեսնելու եկած էի. դէ՛, դուն դեռ պզտիկ ես. չես կրնար հասկնալ միտքս, — ու քաշեց աղջկան թեւէն:

— Թո՛ղ թեւս, ամէն բան ըրէ ու ըսէ եւ կրկնէ, թէ պզտիկ եմ, բան չեմ հասկնար... Թո՛ղ, ըսի: Դուն ես պզտիկ, որ դիս չես հասկնար... Որբանոցէն հետեւեցայ քեզի. հետզ ըլլալ ուզեցի՝ պզտիկի զո՞րծ էր ըրածս: Այն օրը ըսի՝ «Դուն եար չունի՞ս, որ չես նախանձիրք»՝ պզտիկի մի՞տք էր. չէ ու չէ. դուն ես անհասկացողը, — քէնտամի պէս աղջիկը կանգ առաւ ու մէկէն ետ զնաց արագ-արագ, — ես մինակս ալ կրնամ երթալ որբանոց. չուն ու գէլ չկան ճամբան...
 Կը վազէր գրեթէ: Անճրկած՝ Մակար դիտեց պահ մը անոր վազքը. այս աղջիկը խեղճ է, ըսաւ միտքէն եւ յանկարծ վազեց ետեւէն: Ոչ, խենթիք է՛նքն էր, որ կապուած էր այդ հպարտ նազանին. մինչդեռ հրեշտակ մը կը թռէր տհա իրմէ հետու... Հասաւ ու բռնեց ամուր աղջկան թեւը.

— Ներէ՛, Ձողան. դուն հոտաւէտ մանուշակ ես, պահուած կանաչ տերեւներուդ տակ. սուր աչքն ու հոտը առնողը կրնան նշմարել քեզ, — քիչ մը գրական լինու էր գործածածը, — դասարանին մէջ լաւագոյն շարադրողն էր, — վախցաւ, թէ չէր հասկցուեր: Սակայն Ձողան հասկցաւ տղուն միտքը եւ ուրախացաւ, որ յաղթեց անոր մէջ զգաստութեան ապաւինած եսին: Բայց, ըսաւ նեղուածի պէս.

- Դուն սուտ ես, չեմ հաւատար:
- Իրաւ կ'ըսեմ. մի շարանար, խենթո՛ւկ...
 — Եանի՛ր ես գեղեցիկ մանուշակ եմ:
- Հա, դուն գեղեցիկ, հոտաւէտ ծաղիկ ես, երգուած երգին պէս՝ անթառամ ծաղիկ...
 — Եանի՛ր ես քու եա՞րն եմ:
- Քու հասկցած ձեւով իմ եարն այն աղջիկն էր, որուն ջիթը շատ էր խոշոր. ան անցեալին ետին էր, անցաւ-գնաց: Իսկ հիմա, ներկայիս, ես ու դու ենք եար-եար, — եւ տղան ժպտեցաւ աղջկան ու ջիթին տակէն մեղմ սկսաւ երգել:

Հո՛յ նար, ծումեր ունիս ծիրանի,
 Հո՛յ նար, հովը թել-թել կը տանի...

Ձողան չհասկցաւ, թէ ինչո՞ւ ինքն ալ ընկերացաւ Մակարի երգին, իր թախիճ ձայնով:
 Հասած էին այն վրանին, զոր Մակար մեր վրանը ահուանեց: Հոն էր պատասպարուած մինչեւ որբանոց տարուելը: Հօրեղբոր կինը՝ Եուշան մայրիկ, ինչպէ՞ս պիտի դիմաւորէր զինք առաջին անգամ, որովհետեւ վրանին չեմը մզկիէ ետք հոն այլեւս ոտք չէր դրած: Վարանք մը գողցոցի մէջ առաւ մարմինը. ոտքերը կը մերժէին անցնել մազէ կամուրջը, որ գոյութիւն առած էր փիւս մարդուն հանդէպ ասածած ատելութեան: Փիւս մարդը իր հօրեղբայրն էր. նե՛րսն էր ան, մնայուն իր անկիւնին թաւալած: Վարանքը զգաց Ձողան, որ տղուն կոնսակէն հրեց.

— Ինչո՞ւ կը քաշուիս. մտի՛ր. հանգչիլ կ'ուզեմ պահ մը. ոտքերս ե-
 փեցան աւազէն:
 Եուշին մէջ դրուած ջուրի սափորը քրտինք կը թափէր իր կարմրաթուշ այտերէն: Ձաքարին կուտն է, անցաւ Մակարին մտքէն: Վրանէ վրան քաշուած չուանի մը վրայ կը շորնային քանի մը կտոր սպիտակեղէն: Սոնայնեց լաթերն են, փափոսց միտքը ինքնիրեն եւ Մակարին թուեցաւ, թէ Վանայ կատուն առաւ իր հոտը, որովհետեւ լսեց անոր տխուր մլուր ներսէն... Եւ

երբ աղջիկը կրկնեց՝ «Մտի՛ր», — Մակար անցաւ մաղէ կամուրջը:

Ներսէս կիսախաւարը կ'իջնէր: Երբ աչքերնին վարժուեցաւ ներսի մութին, պատու կին մը, կորաքամակ՝ քաներ մը կը հաւաքէր զետնէն: Ինուատի կին մը կը տքար անկողինին մէջ. ուրիշ մէկ քանի կիներ նստած էին հողին փոռուած խտրին վրայ, հիւանդին շուրջ: Մակար իր մուտքը ծանուցանելու համար, բարձր յայտնեց.

— Բարե՛ւ ձեզ:

Կորաքամակ պատուը իր դիրքէն, խուլականջի պէս՝ պոռաց.

— Ե՞ք վո՞ւմ է, կ'ուսի բարեւ ձեզ. ձէնը ծանօթ կը թուայ...

Անկողինին մէջ պտուկած կիներ, որ Սոնա մօրքուրին ձայնը ունէր, կէս բարձրացաւ տեղէն:

— Վա՛յ, Մակար ջան. այդ դո՞ւ ես... Եկ, եկ պաշտմ երեսներդ, ջանս. կարօտացանք... Այդ աղջիկը ով է. կը ճանչնամ. մոտեցի՛ր, որ երեսդ տեսնեմ, քէ մատաղ. աչքերս տաքութենէն շին ջոկեր...

Մօտեցաւ Մակար եւ համբուրեց Սոնային ձեռքը, որ կրակոտ էր: Իր ախտերուն իջած անոր շրթունքներն ալ կը ջերմէին: Անյոյս բեկում մը տղիւրեցուց զինք. իրեն թուեցաւ, որ վրանին ամենալաւ կիներ երեսի վրայ թողւած հիւանդ էր եւ իր ձեռքէն ոչինչ կու դար անոր օգտակար դառնալու: Իո՞հ Սոնա մօրքուրը կը ժպտէր ահա:

— Սորոտ աղջիկ ես եղեր. ո՞ր տեղացի ես, քէ մատաղ:

Մակար աղջկան ուղղուած հարցումն ու այլ հարցեր նետեց ականջի կտել:

— Շուշան մայրիկը շիրայ, բա՞ն պատահած է, — մտահոգուեցաւ:

Կիրակի էր. աղօթելու ուղիղը եկեղեցի դասեր է. տանտիրուհին խոհանոցը՝ ճաշ եփելու, իսկ երիտասարդ աղջիկ-տղայ հիմա դճուղուտեցաւ զպարկուզան անտառին մէջ: Սովորութիւն դարձած աւանդութիւն էր այս բուրբը, չուր ինկած ժողովուրդի մը համար: Մակար դիտէր այս բաները եւ սակայն իր հարցումը մեկնակէտ կը նշանակէր վրանին փախուստ տալու: Սոնային շուրջ հաւաքուած կիները ոտքի ելան:

— Աչքերնի՛դ լուս, Սոնա քոյրիկ. մենք դայի՛նք. շատ գործ կայ կատարելիք:

— Քա՛, նստէ՛ք. Մակարը մերն է. ի՞նչ կը վառաքէք...

Երբ կիները ելան-գացին, Սոնա գանդաանցաւ.

— Բան-գործ չունին. եկեր շամայ կը թափեն, հանդիստ չեն տար, — եւ հեւալով իջաւ բարձին. աչքերը գոցեց եւ Զոգան տեսաւ, որ կը տատապէր սկսող ցաւէն.

— Քայէ՛, երթանք, — վտփաց Մակարի ականջին տակ, այնքան զողանի, որ չվերաւորէր հիւանդը:

Այդ պահուն Մակար ինքնիր մէջը չէր: Ելեր-քայլեր էր յուշերու ճամբով դէպի անցեալը: Նեղ օրեր էին: Բաշխուած նպատար չէր օգտեր եւ Սոնային պարուն Զաքարը ձկնորսութեան կը տանէր զինքը: Ի՞նչ չլուսացած՝ կ'իյնային ճամբայ: Կը կտրէին-կ'անցնէին շուրջ, որ կը բացուէր վրանաքաղաքին եւ անտառին միջեւ: Անտառին մէջ կ'առնային նօթի շնագայլերը, մտկերը փուշ-փուշ ընող կաղկանձով մը: Զաքար կ'ըսէր. «Մի վախի, քէ չէ... Իրենք են մոխով, մեզ պէս երբ երկոտանի գոլան կը տեսնեն...»: Կը քալէին: Անտառը կը վերջանար: Կրկին կը սկսէր շուրջ, ամայի, մերկ տարածութեամբ, մինչեւ կը հասնէին Եփրատի մէկ կողին տուն-տեղ եղած Կեօլը: Կիսամերկ՝ Զաքար կը մտնէր ջուրը եւ կարթը կը նետէր խորունկները: Կը

սպասէին. կը ցնցուէր թեւը եւ մէկէն խոշոր ձուկ մը կը թփրտար ափի աւաղին վրայ: Կ'որսային, որքան կարելի էր շատ: Ու թաց բերք կը կրէր, դարձին, պարոն Զաքար. ինքը ուսին կը տանէր կարթածողը, որուն վրայ պլլուէր ած կ'ըլլար կարթալուի ստասանը...

«— Քեռի Զաքար, Պասրան հեռո՛ւ է...»

«— Ի՞նչն ի՞նչ կ'ուզես Պասրա-մասրային: Էսպէս ըլլաւ է. ետլա կ'երթանք. ձուկը որ մեզ պահեց, թագաւորութիւն է, Մակար ջան»:

Լոյսը բացուած կ'ըլլար, երբ կը հասնէին վրան: Հօրեղբայրը ծոյլ մարդ էր. սեւահոգի սեւահոտին մէկը, որ կը կրկնէր, աչքերը շողացնելով վրանի կիսամութիւն մէջէն.

«— Առանց ձուկի ըլլ կ'ապրենք. Աստուած մեծ է, ինչի՞նքի ամբարը չըհատաւ...»: Կ'ապրէր. կը նախանձէր Զաքարին, կը պոռպոտար իր վրայ, որ կ'օգնէր Զաքարին եւ բաժին հանուած որսին առիւծի բաժինը ինքը կը խրժրէր մեծ, ժանգագոյն առամներուն տակ:

«— Աւելորդ բերան ես, տղայ. ես դուք չունիմ օտարին եթիմը ուսիս տանելու...: Քէ տանք որբանոց, պրծնենք...»

Ու պրծաւ: Օր մը կուռեցաւ կնիկին հետ եւ առաւ զինք տարաւ որբանոց: Տէր Մարութ թաւ ծօրուքը դէմ տուաւ մարդուն.

«— Քու ի՞նչը կու դայ տղան»:

«— Հէ՛լը. կը պահէինք վրանով...»

«— Ազգական-բան չունի՞...»

«— Ձէ, տէր հայր. մէկը չունի...»:

Այսպէս ուրացումով էր տուած զինք որբանոց: Ետլան մայրիկ ողբ բարձրացուց, սուգ պահածի պէս եղաւ: Մակար չէր դիտեր այլեւս, թէ ի՞նչ ցաւեր կը քաշէր խեղճ կինը մարդուն ձեռքէն: Հինցաւ ու մոռցաւ իրենց վերանը: Առաջին անգամն էր, որ քեմփ կու դար եւ այն աղջիկը, որ իր երազները ծրարած, դանձի պէս կը թուէր իրեն, տեսաւ զինք որբի զգեստով եւ արհամարհելով անցաւ քովէն: Մինչ Զոգան կրկնեց.

— Զքայե՛ս. ձանձրացայ...

Մակար բունեց թեւէն, սեղմեց ջերմութեամբ, սրտնեղածի երեւոյթով ու բաւաւ.

— Մենք գացինք. բարեւ տուէք Ետլան մայրիկին:

Քեմփերէն դուրս, Պայրոյրենց հարփի բլրան ծօաւ ամայի դեռեղբ էր: Զոգան մտաւ տղուն թեւը, քաշեց դէպի Ղուրբ.

— Մակա՛ր, մտնենք գետը լողանք...

— Աղջիկ, դու խե՛ւ ես. ո՞վ անսած է աղջիկ-տղայ միասին լողան, — դարձացած էր տղան. սակայն իր սիրտին խօսեցաւ անկեղծութիւնը Զոգանին: Հարազատութիւն կար Համարձակութեան մէջ: Նոր կեանքը պիտի տրհամարէ՞ր հինը, տոհմային սափնութիւնները ոտնակոխելու շափ:

Զոգան նայեցաւ տղուն, շափեց վերէն վար ընկերը եւ զարմացական շեշտով, տխրամած, հարցուց.

— Ե՛ս... դուն իմ եարը չե՞ս, խելացի՛...

Մակար երեւակայեց, թէ ի՞նչ էր «եարութիւնը». տեսաւ մաքով արեւին ճաճանը իրենց մերկ ուսերուն, մարմինին վրայ, աչքերը փակեց, որպէսզի խոյս չտար այդ պատկերացումը իր երեւակայութիւնէն, բայց տեսաւ գայթակղութեան եօթղլխանի ճիւղը, որ երախտ բացած՝ կը դռուար դարպանդակին.

«— Անամօթնե՛ր, Աստու կրակը ի՞նչոյ ձեր ջանին...»:

Երբ աչքերը բացաւ, նշմարեց բլրան տակ Պայրոյրենց պառաւը, որ թեւ
ւր մտած խելագարուած տղուն, զսյն քաշքշոցով տուն կը տանէր :

— Տե՛ս, Զոզան. Պայրոյրենց Մանամին մարդն է. սո՛մէն անգամ ան կու
լայ ու կ'ողբայ կենջ գերեզմանին վրայ եւ մայրը զինք քաշքշոցով տուն կը
տանի...

— Ինձի՞ ինչ. թող քաշքշէ տանի, — սրդողած էր Զոզան : Մակար ա-
մէն բանով հակացականք մըն էր իրեն համար : Ինչ որ ինք զգալ կ'ուզէր,
տղան չէր զգար : Իրենց արտայայտութիւնները կը խաչածելէն զիրար : Աշ-
ջիկը տղուն աչքին կը թուէր բուռն, անխելք : Մինչ տղան աղջկան մօտ՝
գուրկ էր աղայական բնագոյններէն, տեսակ մը երկինքէն իջած հրեշտակ, որ
մարդէն կը դատուէր անմարդկային ըլլալուն պատճառով : Հագիւ կէս օր մը
ունէին իրենց տրամադրութեան տակ եւ Մակար աղջկան առաջարկը «միա-
սին լողալու»՝ խելութեան կը վերադէր : Ի՞նչ պաղգաւակ մէկն էր ծնած իր
համակրանքին կուտը : Զոզան հուշակուած էր որքանոցին մէջ իր աղուարու-
թեամբ եւ թաւիչ ձայնով : Մակարն ալ զրնգուն ձայն ունէր : Դպրաց դասին
մէջ, աղջիկ-տղայ ժամերգութեանց ատեն, երկուքին ձայնն էր, որ կ'իջնէր
պատարագին վրայ : Տէր Մարութ կը սիրէր զիրենք. Զոզանը՝ «աղջիկս է»,
Մակարը՝ «տղաս» : Ծոյիչ այս բառերը քիչ բան չէին բոլորին աչքին, երբ
գիտէին Տէր Մարութի թունդ բնաւարութիւնը որքանոցին մէջ : Կերակին ան-
գամ մը, Եթէ հրամանը չարձակուէր քեմփերը մեկնելու, հագիւ իրարու ե-
րես կը տեսնէին : Իրենց համակրանքը ձայներուն ներդաշնակութենէն ծը-
նուող առատ. յետոյ՝ զիրար զարպատելը զարձաւ կիրք եւ ահա այսօր, միտ-
սին էին, բայց առանձնութիւն կ'ապրէին երկուքն ալ : Մակար զգաց, որ շատ
էր անզգայուն, չոր : Զիզը կը տառապեցնէր զինք, երբ ուզեց կեցնել աղ-
ջիկը.

— Բայց, ո՛ւր կ'երթանք մենք, այս ժամուն : Որքանոցին մէջ մնացած
քիչ աչքերն ալ խոշորացոյցի տակ տիտի առնեն մեզ : Եկուր, Զոզան, ընենք
անկարելիին կարիքն : Ծոցս պահած ունիմ, պոռտանճի մեր Զաքարին տը-
ւած արեւադարձին պսակը : Հասած հունտ ունի : Կը խորկենք աւազին մէջ
եւ անով համեղ ճաշ մը կ'ընենք պետափին...

— Ես էիւս եմ քեզի հետ, — եղաւ աղջկան պատասխանը :

— Մնացիք քիւս, հո՛գս, — անտարբեր ձեւացուց ինքզինք Մակար :

— Հարկաւ պիտի ըսես այդպէս. այն աղջիկը տարեր է խելքը ու միտ-
քըդ. չե՛մ տեսներ կը կարծես : Սուտ էիր, երբ մանուշակի նմանցուցիր զիս,
գիտեմ...

— Զափը կ'անցընես. տե՛ս, այն պատաւը, որ կը քաշքշէ տղան, որ
շատ քիւս մնաս, ես կը խելագարիմ եւ կ'երթամ ջուրը կ'իյնամ. թող զանա-
վառները մարմինս ուտեն, որ ուրախանաս :

— Ամա՛ն, այդպէս բան չընես. մեղք ես. պատարագի ատեն սո՛ւրբ,
սո՛ւրբ կրդող չի մնար ու տէրտէրին աչքը վրաս կը մնայ :

— Հո՛գ չէ, տէրտէրը քու մեծ հօր տեղ կու գայ...

— Դուն զգացում չունիս. հասկցայ. քարի կտոր ես : — Արգարեւ քա-
րի կտոր էր Մակար : Զոզան քայնց դէպի Անգլիական Հիւանդանոցին կող-
մը : Եթէ քարի կտոր չըլլար, նախանձ կ'ունենար, երբ ինք ըսաւ, թէ տէր-
տէրի աչքը իր վրան կը մնար. «յիմա՛ր է եղեր այս տղան»՝ առաւ-տուտ
սրտին մէջ ու շարունակեց քայլի : Մակար ինկաւ ետեւէն.

— Աղջիկ, ո՛ւր կը գիմես, ե՛տ դառնանք :

— Ո՛չ. ես քեզի հետ քիւս եմ, վերջացաւ, — իբր թէ ուզեց թեւը խը-

լեւ աղայէն, բայց կանգ առաւ. ետքէն թող տուաւ, որ Մակար քաշէր-տանէր դիւք ուզածին պէս: Երբ ցած թումբի մը քով հասան, աղան բաւ.

— Հանէ՛ կօշիկդ ու դուլպադ եւ ոտքերդ կախէ ջուրին մէջ, մինչեւ որ ես արեւածաղիկի պսակը թաղեմ բարկ աւազին մէջ:

Պսակը աւազին մէջ թաղելէ ետք, ետ եկաւ ու նստեցաւ աղջկան քով ու սկսաւ հանել կօշիկները:

Ձողան դեռ կը տատամսէր: Երբ աղան ոտքերը կախեց ջուրին մէջ, աղջիկը ըրաւ նոյնը:

— Օ՛խ, ինչ գով է, — բաւ երգեցիկ ձայնով:

— Հիմա արդէն քու խօսքը եղաւ, Ձողան. մենք կը լողանք միասին... ոտքերով:

— Խորէ՛ ինծի, խորէ՛, բայց հաւատացողը չեմ:

Մակար ժպտեցաւ խնդուքով: Աղջիկը եւս ժպիտ ունեցաւ եւ իբր թէ ոտքը քշուէր հոսանքէն, տարաւ դպցուց աղուն ոտքին, մինչ աչքերը հեռացած էին ներկայէն: Մակար ուզեց կրկնել աղջկան խօսքը եւ Ձողան փախցուց ոտքը: Եւ եղաւ մերկ սրունքներու պայքար, ուրախ-վախկոտ ճիշերով հրահրուած, դարձաւ այնքան բռուն, որ չգիտցան, թէ ինչպէ՞ս երկուքն ալ գլորեցան ջուրին մէջ, որ ծածկեց պահ մը գիրենց իր տակը: Երբ բարձրացան ջուրէն վեր, խիտմ դարձած էին: Ձիբար փրկելու ճիգին մէջ, անոնք չզգացին, որ դրկուեր էին...

Պատանեկան սիրոյ առաջին ցոյցն էր, Տիգրիսի ջուրերով մկըրաւած...

ՍՄԲԱՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

(Հատուած՝ համեմուն վեպէն)

Յ. Պ Ե Ր Պ Ե Ր Ե Ա Ն

Հ Ի Ն Լ ՈՒՍ Ա Ն Կ Ա Ր

Անոնք արդէն շափլինեան եւ
անիրական կը թուին:

Հեղինակաւոր կեցուածքով իրենց՝
առաջին շարքին՝
իին աշխարհ մը կը բերեն
համբիջներով, ժրէներով, ֆէսերով
եւ պիւններով վեր ցցուած:
Պատկառելի դէմքերն են գաղութին —
իրենց ճակտին ու աչքերուն
կորսուած երկրին տխրութիւնը կայ՝
հողերով կարմիր, ձայներով կորսուած:
Աւելի վեր՝
հանդիսատեսներուն մէջ,
ամերիկեան զլխարկ դրած,
նեղ օձիքով ու փողկապով
երեսուննոց, կամ աւելի, ծպտուն մարդիկ,
կը թփ, թէ քիչ մը հեռուն կը նային:
Բարեւոյ ձեռքեր վեր մնացած են
եւ այնտեղ սառած:
Սկառտներ ու մարպիկներ,
քանի մը տեսակ դրոշակ շալկած,
կը տողանցեն վճռակամ:
Կորսուած աշխարհին գոյները կան հոն,
ասպնջական ժողովուրդներու գոյներն նորաստեղծ —
հաւատարմութիւն՝ բաժնուած հոս-հոն:
Իսկ տեղացի ոստիկաններ,
նոր ձեռք ձգուած
տարազներուն պատկառանքով՝
կը ժպտին
(հոն մարդկային դէռ բան մը կայ,
որ օրէնքի սառնութիւնը չէ թափանցած):

Խոշոր, սեւ-ճերմակ լուսանկարը
 կը խամրի արդէն:
 Քիչ մը միամիտ
 խանրավառութիւնն ու սպասումն այդ
 արդէն կը թուին շրջան մը անցած,
 որ կը շնչուի մեր աւպումներէն:
 Այնտեղ տուներ մնացած են
 արեւելեան փողոցներով ճամբաներու երկայնքին,
 պապենական գերեզմաններ՝
 քաղաքներու մէջ տարբեր:

Լուսանկարէն
 քանի մը այքեր
 պահուած են անեղծ,
 որոնք երբեմնի
 ակնկալութեան եւ կայունութեան
 դարաշրջանէն՝

կը նային խոցող
 անձկութեամբ մը սուր

**ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՇԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻ
 ԹԻԻ 508 ՍԵՆԵԱԿԸ**

Միջանցքին մէջ նստած եմ
 եւ երբեմն կը թուի՝
 սպասումն այս անվերջ է:
 Հականեխիչ ծանր հոտեր
 գլխապտոյտ կը պատճառեն:
 Մինչդեռ անդին, սենեակին մէջ,
 մորթի ծալք-ծալք, պարանոցիդ,
 կորսնցուցած է փայլքը իր:

Ճերմակ սաւաններ կուրծքդ ծածկած են:
 Փլասթիկ խողովակներ՝ շիճուկներէն
 չեմ գիտեր, թէ երակներուդ ինչ կը մուծեն:
 Դեռ թթուածինի դիմակը դէմքիդ՝
 այլասերած է
 ինչ որ մարդկային.

ինչ որ հարազատ
 գիծեր կային հոն:
 Անձայն կը ննջես, բայց թե՛ կը լսեմ...

...Այնտեղ երկուքով կը գրուցէինք:
 Մեր միջեւ միշտ
 այս լուռ վէճը կայացած էր,
 բայց հասկցած էինք իրար...

Հոս՝ երբեմն
 ժամանակին մէջ առկախուած
 վայր կը թուի...
 Չեմ գիտեր երբ
 թե՛ ծածկած ու անջատած են
 պատուարով մը նեյրոնէ,
 որ պէտք է թե՛ պաշտպանէ
 մանրէներէն արտաքին:
 Եւ որքան ալ յուզումէս
 ուսերս խոր կը ցնցուին,
 կը խորհիմ, որ հակասական,
 հեզնական
 ճակատագրի խաղ մը կայ,
 այս կացութեան մէջ տխուր,
 որովհետեւ ուզած էիր, որ ես ալ,
 իմ օրերս անցընէի
 ջերմանոցային աշխարհի մը մէջ,
 ուր հաւաքական մեր առօրեան կար՝
 բարքերով կայուն
 եւ քայքայումով... աստիճանական:

Հոն ուր օրերս կ'անցնին՝
 անձկութիւններ նուազ չեն,
 կարելի չէ
 նաեւ օդը նորոգուած
 կամ աւելի թարմ կոչել:
 Հոս՝ պարզապէս հարցերս
 շատ աւելի անկեղծօրէն
 դիմագրաւել կը ջանամ:
 Կեանքի տարբեր ձև մըն է
 եւ կը փորձեմ վայն ապրիլ:

ՄԱՆ ԱՆՏԱՌԻՆ ՄԷՋ

Կրաջուրի
 եւ հողի մէջ դիակդ,
 շոճիններու անտառին մէջ
 կը քայքայուէր, կանցելով
 գիտակցութեան սահմանները դիրաբեկ:
 Մատներ այնտեղ՝
 պետուններով ծածկուած,
 բողոքելով ցցուած էին
 դէպի վեր,
 իսկ աջ ոտքդ, տաքցած կարծես,
 հողի վերմակը նետած էր վրայէն:

Հոն՝ կիրին տակ սպիտակ,
 ելեկտրական թելերու պէս խճճուած
 երակներդ
 լերդ արին մը կը պահէին տակաւին...
 Հաւանաբար,
 կալմալուծող մարմնիդ հետ,
 հազար աչքեր՝ կանաչ կամ սեւ,
 հազար ժպիտ եւ սպասում
 կը ջնջուէին ի սպառ...

Աղաւաղուած դիմագիծով
 անծանօթն այս,
 կրաջուրին տակ, այո,
 հականեխուած պէտք է ըլլար
 այն միամիտ հարցումներէն,
 որոնք կու գային
 18ամեայ պատանիներէ,
 գործի եւ տունի
 ցանցին մէջ չինկած
 մարդոցմէ խելար,
 մարդոցմէ՝ որոնք չէին ըմբռներ
 կարիքը պէնքի եւ սպանութեան...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԳԵՒԵԱՆ

Օրիորդ Սոնա Գոհարեան:

Ան՝ որ Եգիպտոսի հայկական շրջանակին մէջ, քիչ-շատ գրոց-
րորոցներու ծանօթ էր իբր օրիորդ Սոնա, առանց մականունի, դրա-
պէտին բազմատարած հայութիւնովը այդպէս տիրոգորուած: Սա-
հակ Պարզեւեան անխոնջ ուղղումներով յաջողած էր օրիորդին քո-
մէն կարելի Պարզեւեան պիտակը, զոր անոր շուրջը դարձողները կ'ա-
խորժէին գործածելու ո՛վ գիտէ ի՛նչ հաշիւներով: Եռեկայիկ դասա-
կարգէն, վաճառատանց պաշտօնէութենէն, հանած-վարած խմբակէն
կը յորջորջուէր իզմիրցին: Լուրջ, պաշտօնական մարմիններուն հա-
մար, ազգային հանդէսներուն ատեն, խմբադասանց մէջ, օրիորդ
Գոհարեան: Տիրոգորի այս ցանազանութիւնը փաստ մըն էր անոր առ-
ջօրինակ ճակատագրին: Չեմ նկարագրեր անոր մարմինը, որ Եղիպ-
տոսի մէջ եղաւ անտոյր բիւռ: Առայժմ իմացէք, որ երկու տարիէ
ի վեր կու տար դաշնակի դասեր, բնորովի, «Տօրը» բարեկամնե-
լուէն, բարեբարներուն բնասնիքներուն մէջ, ա՛յն կիներուն, որոնք
Պարզեւեանին համար իրենց ամուսիններէն ծախսուած գրամները
գոնէ մասով մը փոխարինելու համար սկսած էին զաշնակի: Ու տա-
կուին, միշտ նման բնասնիքներու մէջ, ազգականներու — աղջիկ,
«աղջիկացու» եւ ուրիշ «բանցու»: Փարթամ էր գեղեցկութիւնը, հո-
գեկան համով մը բարեխառնուած, սեռին յիւսիք լուսապսակին մէջ,
զայն կ'ընէր հեքիաթային, «անսովար» երկրի մը մէջ, ուր նման ձե-
ւեր, պալատուհի, ազնուուհի, չեն զիջանիր հողին կոխելու: Իսօ
ստուողը, առանց կտաքի կամ ինքնաշարժի պտըտոյ այդ աղջիկները
ուշադրաւ «կտորներ» են, հետապնդուած աշխարհի ամենազգի որ-
որդներէն: Գրագէտի մը անօթութեան քով, այդ պատկերը պատճառ
էր, որ Սահակ Պարզեւեան շահեկան դառնար բուն իսկ իր տարրէն
դուրս ու վարկ ստանար աշխարհիկ մարդին վրայ: Բայց այդ մասին
աւելի ուշ:

Օրիորդ Գոհարեան ունեցեր էր հեքիաթային մանկութիւն,
այլրած ըլլալով միջնադարի մը մէջ, որ հետզհետէ կը ջնջուի մեր
բարձրու տախտակներէն: Անիկա ծնած է մէկուն մէջ այն տունե-
բուն, որոնք, Պոլիս ու Իդիլի, փայլի ելան անցնող դարուն կէսերէն
սողին ու մեր հնօրեայ ժողովուրդին — արհեստաւոր, փերեզակ
կամ բանուոր — նոր ժամանակներու կնիք մը դրին, զէթ օտարներու
աչքին, տէր կամ զլուխ կանգնելով առեւտրական ընդարձակ տունե-
բու, ձեռնարկներու: Հայ վաճառակա՛նք: Յաճախ տղէտ, բայց գի-
շատիչ, խոսող քանի մը լեզու, բարձրն ալ շուկայէն: Թերեւս՝ թո՛ւր

բանի մը զար առաջուան կարաւանի հերոսներուն: Որ խաներու աղբերը աւելնով կը սկսի կեանքը ու զայն կը փակէ միջիտններու դեղնախտին մէջ: Արեւելքի մեծ ոստաններուն մէջ աղ մարդերը բա՞ն մը կ'ապացուցանեն հիմա: Թերեւս կանխաճատ է հարցումը: Ճաստութեանը դարու մեր մեծահարուստները առիթ են մեզի համար ընդարձակ speculationներու իմացական, ընկալչական, կառուցողական մարզէն...: Յիշուէն մը տարի Թերեւս բաւ են, որպէսզի մեր քաղքենին, հիմակուանք ունիմ նկատի, հայտուի իր ցեղին ընդհանուր հրանդին հետ: Կէս զար առաջ կոմկասի մէջ եզի ճարտարարուեստ մը մեզի տուաւ միջիտնաւէրեր, որոնց յիշատակը Նուազ կը ճնշէ, թան հնդկական հեռանիստ ու կուրացած փառքերը: Կէս զար առաջ սկսող ուրիշ ճարտարարուեստ մը, ծուխէ, այսօր դիտապատմութեամբ է գար, սպարին տակը օտարներուն, ճգիպտոսի մէջ: Նոյն ընկալչութիւնը նաեւ քաղաքական-վարչական գեղեցիկներէ: ... Բայց պէտք է ամփոփուիլ ու ջանել տուններէն ներս այն մարդերուն, որոնք, հայրիւի, գրամի հերոսներ, իրենց գործին մէջ կը մխուրտ հերոսական ուժգնութեամբ. մոռնալով իրենց անձը, վաստակի տենդին մէջ գտնելով իրան իրենց իտիքները: Այդ մարդերը չենք մեղադրեր, երբ կը մոռնան իրենց անձը: Բայց այդպէս չեն մտածեր անոնց կիները. որոնք վրէժխնդր, պատժելի ալ գիտեն: Ազնուոր Գոհարեան — յետոյ ախտի ճաննաք գան — այնքան խելք ու սիրտ դրաւ աֆիոնի ու Թուրքի գոծին, որ չունեցաւ տրամադրելի քանակ՝ կնիանք մը: Ու ոճի, բառի, աստիկերի, պարտաւի մեծ մասնազէտը, մարտիկի, աչքի, դիմակի եղակի ասպետը, Մահակ Պարզեւեան, որոնք սիրտն ու խելքը կնիներ եղան, դէպքերու բերումով բախար ունեւաւ տեղին Առտեմիտ Գոհարեանին զգալի ընելու սիրտին դոյնութիւնը: Աւագ, բախար անխելք էր եղած: Ու զհարաք չունեց կտրած մեծ գերակատար, կիրտին, ռոմանթիկներին, դիմաւորութեան ու սղրին երազունակ դահակայն ջանուկի նման զգեստուեցաւ... առեւտնողութեամբ համար մաճառականին տիկինէն: Գրադէտը մտաւ հոն: Գեղեցիկ, սէպ, աղբաւ, բայց կուշտ աւելի քան եօթ արքայազուն, հար բնածոր բանաս: ... Անհիպ սկսաւ ճառով ու վերջացուց փախուստով: Աւելի յետոյ, վեր ուժուէր պիտի մօտեցնէ ձեզի հոգեբանական այն բարեխառնութիւնը, որուն մէջ սաղմնաւորուած եղաւ սոսոյսին պատմութիւնը օրհոտը Սոնա Գոհարեանի: — Կատարեայ պուարիկ, չոտս դասի համար չորս սուսուցուէի: Ու զաշնակ, ութէն ողիւստ, որուն համար անհիպ երեւան բերաւ արտակարգ հակում, ո՛չ անուշտ տաղանդի գիծով, բայց բաւական ուժգին, որպէսզի սկսէր պայն շատ աւելի սերտ, թան իր հասակով տիկինները, գեղեցիկով ու իրենց փայտէ ստունքներով սուսող ձիերը, փոքրագիր ինքնաշարժները, ամբողջական ճակատամարտներ կերպարներու շատ առաջ պնտուողական բանասկիտ — Նուէրնէ՛րը իր մեծհոգի, առատաձեռն, սնմոտանաւ հայրիկին, որ մինչեւ կէս գիշեր իր հսկայ ձեռնարկները կը հետապնդէր, կայարանէն քարափ, սպար, Գորտոն վաղելով...: Սիրած՝ սեւաչուի միւսկը, որ գրադէտն էր, իրենց սարունին գուարթ բարեկամը, մելանուշ բաներու հեղտին ընթերցող: Որ կու գար իր մօտ, ու իր հոյին մէջ աշխարհ մը կ'առնէր: ... Անհիպ հետեւեցաւ մօրը: Մեծցաւ: Սորմած էր ոսկորները խօսեցնել ու կար-

դալ անոնցմով իր սիրտը ուրիշներուն վրայ: Յետոյ աղէտը: ...Թ-
 զիպտոս...: Քանի մը տարի անիկա մօրը գոհարեղէններովը զարգա-
 ցուց մատներուն լեզուն: Յետոյ, Հացի Հարց: Դասեր: Արի: Անիկա
 Հիցքաւ վարժուիլ դրամին: Որո՞ւ անունը կը կրէր: Հա՛յրը: Մի ա-
 ճապարէք. պիտի տննեաք առ մարդն ալ: Յետոյ...: Նեղութեան ա-
 լելի նեղ օրեր...: Որքան լայն բան է կեանքը արուած ատեն ու
 որքան սուտ, թի՛շ պատմուած ատեն: ...Սահակ Պարզեւեան շարքի
 մը ամբողջ բառ շփոխանակեց իրեն, ինչպէս մօրը Հետ, երբ նեղու-
 թեան տենդի մը մէջ, առանց իրենց Հարցնելու, ծախած էր օրինոր-
 ղին դաշնակը ու արժէքը կէս օրուան մէջ հալեցուցած՝ ճաշարան-
 ներու, սրճարաններու, ծխախոտներու իր մանր, աներես պարտ-
 քերը մաքրելով: Այս մասը բաժնով ընտանիքին վաղեմի ծանօթ,
 Սփյուռնի օթիլի մեծաւորուստ վարիչ Մինաս Մարանին առջեւ,
 որուն բեռնակիրները կը սպասէին դուրսը, դաշնակը Փալատ Բոխա-
 դրելու: Մօրը վճռական ընդդիմութիւնը ու օրինոր Սոնային մէկ
 կաթիլ արցունքը գորովի՛ բերին երկաթ դիմակ ու պողպատ սիրտով
 «մարդուկը» (ինչպէս կ'որակէր զայն փառաբուշ Հեզնութեամբ մեծ
 գրապէսը), թէ կատարուածը իաղարկութիւն մըն էր ինքնին ու տե-
 ղի ունեցաւ մեծանձնութեան ճարտար, «սիրտի» տեսարանը Հիշդ
 ու ճիշդ, Հաշիւներուն Համաձայն վաճառականին, որ մարդերը կը
 ճանչնար եօթը փիլիսոփաներու եօթը դրութիւններէն աւելի ստոյգ
 ու սարքեր էր այս եղերական կատակը, շատ լաւ տեղուակ՝ գրապէ-
 սին աղտոտ, անփութօրէն լրուած պարտքերուն բազմութեան, ա-
 նոնցմէ կրած շարժարանքին: Այս յոյսացած դաշնամուրեան սա վաճա-
 րուէր, թելադրելով անոր ծախել տունինը, շատ սուղ Տեղմայէ,
 Համոզելով դնելու անոր արժէքին կէսովը արիւ մը, նոր, նոյնքան
 յարգի վաճառանիւով: Դրան ու կին, երկու բառեր, որոնց առջեւ ա-
 նիկա երբեք չկրցաւ պաշտպանել ինքզինքը ու վաճառեց թիւնը իսկ
 իր օմը: Պարտքերը մաքրե՛լ: Հարկաւ: Տեսակ մը վաճելը ալ ատի-
 կա էր, ժողովուրդէն մարդու իր Հողին Համար: Անիկա անշուշտ
 չէր տեսած իր Հայրը այդ գոհունակութեան պակին մէջ: Բայց կը
 սիրէր պատկերը, որմէ Հանած էր ապրուած ու գողտր էջ մը արդար
 յուզումի, իր մէկ պատմուածքին մէջ: Մինաս Մարան այս տեսարա-
 նը դերելէ վերջը, անթափանց իր Հաշիւներուն Հաշւոյն, անպատե-
 լի մեծանձնութեամբ մը Հրոտարած էր գնումէն՝ ինչպէս արժէքը
 պահանջելէ, մերժելով տիկին Գոհարեանի վերջին մանակը, զոր
 զայրոյթի պոռթկումով մը նետեր էր վաճառականին ոտքերուն, Հը-
 րամայելով անոր ծախել ու գանձել արժէքը դաշնամուրին: Մինաս
 Մարան յիմար չէր անշուշտ, վերցուց զգուշութեամբ թանկ զարդե-
 րէնը ու տուաւ տիկինին: Ինչպէս: — Պա՛րզ: Բարի կ'ըլլա՞ր օ-
 րինոր Սոնա Գոհարեանը շարքի Հեղ մը դաս տալ իր տունը, աղ-
 քատիկ, որդեգրուած աղջիկներու, ազգային որբեր զրեթէ, որոնք
 կ'արժէր որ օգտուէին «ստաղանդաւոր» ուսուցչուհիէ՛ն: Ինչ պար-
 զութիւն, բնականութիւն, ջերմութիւն, այս խնդրանքին ու անոր
 ներկայացման ձեւին մէջ: Ինչո՞վ մեղաւոր էին խեղճ այդ աղջիկնե-
 րը, որոնց Հայրը, իրեն ծանօթ, վաղեմի վաճառական, մեռեր էր
 տարապրութեան մէջ, անօթի մեռած պահուն իր աղջիկներն ու անոնց
 մայրը իրենց Հեռուոր բարեկամին գութին յանձնարարելով: Այս

ասուժը, անկեղծ, ասոնց սեթեւեթի, յուզիչ էր անոր բերնին մէջ: Այսպէս աղուսրուած, դաշնամուրը մնաց իր տեղը, ինչպէս Մինաս Մարան այ կտնդուն՝ դաշնամուրի քամակին ամէնօրեայ ներկայացումի մը: Խորհորհորէր այս ձեռնարկին թաքուն զսպանած էր: Մօտ է ատենը, որպէսզի գիտնաք: Առայժմ, մինչեւ կծիկին քակուելը, ձեռքի կը մնայ հետեւիլ օրհորդ Մոնային, Եղիպտոսի մայրաքաղաքին գլխաւոր կեդրոններուն մէջ, դասի վրայ: Իր մենութեան ու վիշտին (աղջիկ բլլալ կը ըստած ցաւ բսկ է յաճախ), ու արուեստին համաարտի խոռվածներուն մէջ, հայ կիները մեղքնայ սորվելով, հայ արջիկներուն հոգեկան շարութենէն, ճիղճէն ամ յնալ ամ յնալով, անկեղծ տունէ տուն ու գէմքէ գէմք, երիտասարդէն դէպի ասուրըք իր հակումներուն մէջ անհանդիստ ու վախով, տառապեցաւ իր ձոր փոխուն: Կան տեսակ մը վիշտեր, որոնք իրենց դառնութիւնը, հաստութիւնը կը գտնեն ժամանակին հետ: Տասնրհինգ ամեայ աղջիկ մը իր ձօքը ամօթը շի դատեր այնպէս՝ ինչպէս պիտի բնէ ատիկա, երբ քանք անցնի: Անկեղծ հասունեցաւ դարձեալ Հոգեկան ժառանգութեամբ մին համար, որ կը ծիսը անոր շուրջը դրագէտէն, անկարելի անգըթութեան, ապարտոյ տաղանդին շքեղ ու ձրի գեղեցկութեան ամէն մէկ թեւէն: Կու գայ ժամը, երբ կուտըրը կը թափանցուին, այսինքն՝ կը թափուին իրենց խորհրդաւոր հմայքէն: Այժմ որ շահագործեց այդ պահը ու դատեց վճարար իր սիրածը, անկեղծ ինչպիսի կ'ըլլայ այնչի հսկայ դառնութիւններ: Վա՛յ անխրատին: Անկեղծ սիրտի տառապի կրկնապէս, սուտին, ու այդ սուտին զիտովի եւթթարկուելուն տառապանքովը: Անկեղծ հասունեցաւ սակայն ձօքը հետը հետէ ծանրացող, քարացող ցաւն այլ: Դաշնակը իրեն պակասող մտերիմ եղաւ: Այս արջ ոսկորներուն կռնակէն անկեղծ սորվեցաւ խօսիլ, իտեցնել, ուրիշներուն սիրտով, այն իրերտմարտ մղումները ու խոնար գգայութիւնները, որոնք հասուն աղջիկ մը մանր-մանր կը շարարեն իր ասանձնութեան, սուգին ու երազանքին մէջ: Փափուկ, երտխտապէտ, անկեղծ յուզումով յանձն առաւ դասը Մինաս Մարանին, որուն վիշտն քառորդ ժամով միայն հետու էր իրենցմէ:

Երբ այս պատմութիւնը կը սկսի, օրհորդ Գոհարեան քսանէն վեր աղջիկ մըն է, Մատննայի կաղապարով (յոյն բժիշկին Փանսիկան), տարօրէն բաց իր մորթէն, հերքելու յափ Յոնիականի թաղաւիտին համբաւեալ թուշերանցը: Բայց անկեղծ կ'արժէր առաւելապէս իր հոգիով, որ կը թուէր շինուած ըլլալ Հիւսիսի հետու երկիրներուն թախծահար խորութեանց մէջ: Եփնուած՝ այն տարրերէն, որոնք դապիութիւն են, աղօտում, ու բիւրեղեայ քաղցրութեամբ աչքաբուն ծիսածանին մէջ զսպանակուին: Հոգի'ն մարմնագեղ, բայց ներքո դարձած աղջիկներուն, որ կը ձգէ միսերուն հէնքը ու անոնց ետեւէն քակուող տեսիլքի մը պէս կը քալէ ստանձին, յոյսի ու շղարձի շուքի մը նման, բաւական կերպրեկալ, բայց անկեղծ ալ ըլլալով՝ մարդոց առջև յուս, անհրաւէր, բայց անհերքելի փորձութիւն մը, յատակ ու Վոդերական: Անոնք, կողմնակի նայուածքով, սղաքը պիտի յնեն խենթ: Թարթիչի խաղ մը բաւ է կեանք փակելու կամ փրկելու, անոնց այդ անաղաբաւ երեսէն: Սիրէ՞լ: Ո՛վ զիտէ: Եղան, որ այդ զգացումին իւրեքներ փոխադրեցին իրենց սնձին ու թառամեցան իրենք իրենցմէ թուշաւորուած, վասնզի մարմինին թոյնը սաստիկութիւնն է ասուելապէս այդ զգայութեան: Սիրէ՞լ: Ո՛վ զիտէ:

Բ.

«Այրուկին» նայեցան վար :

— 301Ը :

Ըստղն էր կինը, որ Հասկնալի Հոգեբանութեամբ մը գրազէտէն արագ կարգաց թիւը, Հակառակ աչքով անկէ տկար ըլլալուն : Այնքան ճիշդ է, որ մեր մարմինին սուրբերը մեր անձերովը կը պայմանաորուին :

— Օ՞Ֆ, այդ սինլքսին ալ :

Ինքնաշարժի ամէն վարիչ, ինչ դասակարգի ալ պատկանէր, Պարզեւեանին Համար անվերադիր սրիկայ մըն էր, շատ մը բաներ բրայէ առաջ : Ինչո՞ւ չէր տեսներ աղքատիկ, Հանած-վարած մարդերը, որոնք կը փոխադրեն ուրիշներուն մեղքերը, պատառ մը Հացի դեղով ու կը նեղուէր այն միւսներէն, անձնական ու շքեղ : Անիկա կը Հայհոյէր անոնց աղմուկին, շարժումին բռնութեան, «փոխած» փոշիին : Բայց երբ իջնար աւելի խոր իր մէջը, չէր կրնար շղթալ հզօր ծարաւը, որ կը փրփրէր իր ներքը, նոր ժամանակներու քիչիկ մը դիւրամատոյց այդ լիւքսէն : Ձայն կը ցանկար, գրազէտի երեւակայութեամբ, նմանցնելով կոշտ այդ առարկային թոխը արուեստի թեւի՞ն, որ գեսին վրայ կ'իրազորէր թռչունը, նմա՞ն իր տաղանդին, չկրնար՞ով գատուիլ հողին բռնութենէն : Չյազեցած կարօ՞տ, մարդու մը ներսէն, որ ինքիցէն միայն ունեցաւ ու յովատակի պէս ապրեցաւ, արօտէ արօտ, անդափոխութիւնը զտնելով բնական իր կերպր : Նոյնի՞սկ՝ քաղօնի կարգին այդ նոր կեղծիքին դէմ : Ճինչ գիտնա՞ր :

Կոկուեցաւ անիկա, ահամայ ու տհաճ : Հանդիսուոր, վճռական ժամը կը սկսէ՞ր : Նայեցաւ ժամացոյցին ու թոյլ անոր դիմադիժներուն ինկաւ թախծոտ ծանրութիւն, որ քայքայեց անոր կողմապարը : Քանի մը տարի կայ, խորունկ ցնցումի մը ներքեւ անոր դէմքը՝ «կը քակուէր» այսպէս ինքնիր մէջ :

Եկո՞ղը :

— Մինաս Մարանը :

Ո՞վ, այս մարդը :

— Գիտնաք պիտի :

Գո՞րծը, Հոս, սա պահուն :

— Գիտնաք պիտի :

Բայց ասկէ առաջ Մահակ Պարզեւեանը : Որուն մեծատաղանդ արձակը ու քանի մը գիծերը կենցաղին ծանօթ են ձեզի : Ատեն է, որ ընդլայնենք մեր վրձինը, աւելի առատ լոյս նետելու Համար անոր Համանկարին մէկ մասին ալ վրայ :

Սահակ Պարզեւեան :

Արեւմտահայ մեծագոյն պարսաւազիլը, դրագէտ, Հրապարակազիլ, ազգային գործիչ, յեղափոխական, նորավիպազիլ, ուղեւոր ու հին ու նոր աշխարհին մէջ մեր մամուլին ամէնէն պատկառելի ու արժանափառ աշխատողը՝ ամբողջ քառորդ դար : Սահակ Պարզեւեան բացառիկ դէմք է Հայ դրականութեան մէջ : Դժբախտաբար այս վէպին Համար անոր դրագէտի սուրբերը չեն առջին գիծի, որպէսզի այդ լոյսին մէջ կարելի ըլլար գետեղել լիութիւնը սա մասնակարին :

Այս մէջին համար անիկա իր ուղիղ արական տուրքերովը կը դառնայ ուշուրու, տուրքեր՝ որոնք հատորի ընթացքին պիտի իյնան վերլուծումի: Կ'առնեմ գրողէտէն այնքան, որքան չեղաւ իրականին մէջ անիկա ուղի ըսնը: Եւ որովհետեւ ան իր միւս տուրքերուն խառնարգէտ երամակը փարսիսց զրահան պիտակին տակ ու իր դատածումներուն արդարացու մը փնտռեց այդ պատմութեանն, կը բանամ փակուղիքն ու կը տամ մաս մը բան տնոր զրահան ալ նկարագրէն:

Սահակ Պարզեւեան կատարելագործուած նմոյշ մըն է գրողներու ան փառանգին, որուն գործունէութիւնը, ինչպէս նաեւ հանրային հարցերու դէմ որդեգրուած կեցուածքը ակնբախ տարբերութիւններ կը պարզէ նախորդ սերունդով իրացած կարգապահին: Անոր սերունդին երիցադոյն ներկայացուցիչներէն մեղի հասած պատկերը, հոս ու հոն զեռ ապրող, ցանցա՛ւ, բայց դառնակակիծ բուսապրումի (völgeter) ճակատագրուած, հերոսական դժբախտութիւնը մէջ, աննահանջ ու յամար, այդ պատկերը, ծերացած ու լքուած գրողէտի, որ կը հաւատայ, թէ իր պատրանքին, լաւագոյն օրերու ուշացող ծիածանի մը անկասկած, այսօր չի կրնար հասկնալի ընել մարդը, որ սկսաւ իրենց հետ, ամէնէն փոթորկոտ, հեռարձակ նոյնիւնիստ օրինակովը ու զտաւ ինքզինքը միմակ, տարիներ ետքը, այլպէս սարսուղի համարալի մը փուշէ պակիին տակ տախտապարտուած: Անոր սերունդը: Հարկա՛ւ: Որ տառջին ակնարկով կը հերքէ ընթացիկ, անմիջապէս կանխող կարուանին տիրական պատկերը. տիլիքանք ու յոռուածագիր, ուղեղով հաստ ու կարճուկ, բայց ամբողջաբան, փայլուն իր միջնակութիւնը կազմակերպած յրազրական հանդերձումով, ու իրական տաղանդն ու ցոյցին ծարաւը կը մրցին անդադար: Հեռատունը, դպրոցէ ու բնմէ ու սիւնակէ, մեծ ու փոքուն: Պատկաւոր բանաստեղծներ, որոնք թարգմանեցին ու օտար նորութիւններ փոխարեցին ու ալ ճիշդիմտարութեան (Պարզեւեան այս բառով խառնեց ամէն ցուցամոյ ու շահամոյ աշխատանք եւ ուրացաւ բանաստեղծութիւն թարգմանելուն արժէքը) ճամբով ելան դիրքի, համբաւի: — Նկարագրիներն ր ասոնք, որոնց մէջ կանխող ու Պարզեւեանին սերունդին մէջ եղան առատ ու անցուն, ստուեր անտու շափ վաւերական տաղանդներուն: Ատոնց չէ, որ կը բաղդատեմ զանձակած հերոսը՝ մեր արձակին: Նկատի ունիմ իր ընկերները. անմիջական, իրեն շափ քանքարաւոր, որոնք զարմիրընի, դարասկիզբի մեր գրականութիւնը կը բաւորեցին ուժեղ անհատականութեամբ իրենց տուրքերուն ու, հակառակ ահաւոր դրաքննութեան մը ճնշումին, ըրին սեւեռուածներ մեր հոգիէն: Անուշտ ուրիշ չեղաւ շատ ճակատագրին այլ ալ մարդերուն, իմաստի ու ձեւի ասպետներ, մանկօրէն մեծ ու միամիտ, հարկադրուած՝ խմբագրութեան, քարտուղարութեան, ուսուցչութեան հաւասարօրէն անբանացնող տաղտուկներուն մէջ իրենց տաղանդը մորթելու, կտակելով ազգին որք իրենց ձեռագիրները, անկար, անօթի յիշատակը մուրացկան ծերութեան մը, Ազգային Հիւանդանոցի խուճուած հեռանկար մը ունենալով միակ հորիզոնը ուժէ լքուած իրենց տարիներուն համար: Կամ՝ ուրիշ երեսէ, յաջողակ ու ճարտար խաղարկութեամբ մը, քաղքենի տարրին հետ հաշտ քալելու գաղտնիքը տիրակալած, ուժի, այսինքն՝ դրամի տարրին հետ ալ դիմումի ու նուազ գրկանքի փոփոխակի մարձումով, գէշ-աղէկ հասաւ յորեւեանի մը քղամիտին, մինչեւ այդ՝ մնալով անողնայար,

նպատակաւ, վերջ է վերջոյ առաջիններուն շափ դժբախտ: Ամփոփ այս գիծերուն մէջ գրողներուն շնման չէ որ կու տամ: Վէպ մը քիչ պիտի գար այդ ողբերգութիւնը ընդգրկելու: Մահակ Պարզեւեան կը գրականութեան նկարագիրը թերեւս անհրաժեշտ ալ չէ այս պատմութեան, որպէսզի վերութեամբ քիչ մը խոր փորձ մը պատկերէ անոր հիմնականը ու յատկաւ: Մնաց որ, իրմէն ժառանգ հատորները, Հազիւ քանի մը հարիւր էջ, մեզ չեն խանդավառեր այդ ուղղութեամբ: Անիկա եզակուն է՝ դրական գիծակի տակ յամառող ու զայն մշտապէս արհամարհող արդիական իր կրկնաւորումով: Ըրաւ ամէն բան, գրական պարունակէն ու գրականութիւնը չկազմեց անգամ «յետինն իսկ իր հոգեբուն»: Այս կէտը ճշգրիտ էր, անոր կեանքը կը դառնար խորապէս շահեկան, քիչիկ ու ատով՝ արժանի՝ յայն լոյսի, սփռումի: Մուրացող, շողմող, շողմոյ կամ փամփառմ ու «Հաս-Հոս» կեցուածքին դէմ (այս վերադիւրները գրեթէ մեծ իր կորագիծերուն մէջ կը տարածեն իր հրապարակագրական կեանքը, որ տիրական էր այն ատեն ալ, ինչպէս հիմա ու կր թաղէ իր շուքին տակ գրականութիւնը այն ատեն ալ, ինչպէս հիմա), որով փոխարինեցինք 1850ի ազգային, սահմանադրապաշտ ու պարկեշտ մտաւորականութիւնը, անիկա արդիացուց կադմակերպուած, պահանջկոտ, սպառնացող պնդերեսութիւնը: Պարագանները նպատեցին այս ամբողջութիւն: Յեղափոխական արիւնքով մտնելով ու ասոնց դաժան գործադրումը պէտք չէ ուրանալ, այն աստիճանին մէջ, որ պահ մը տիրեց մեր հանրային կեանքին վրայ, գրողին պարունակէն: Կրատրական, անցիկ արարածէն, որ մանկաւորին էր պատրիարքին կամ թարգման, զարտուղար, նպաստաբուն՝ Դրան մեծաստիճան պաշտօնակաշիւրուն, անիկա երեսն բերաւ շնչուն հօր, բուռածքով բերաւ, ճակատէն շնչկրող մարդը, որ տէրն է իր հմալքին ու գիտէ շահագործել իր շնորհները քանի մը ճակատէ, Հաւասար կորովով: Անոր երկվարները եղան թերթը ու ամպիւնը: Այսպէս վերցուած քիչ մը բարձր իր շրջապատէն, անիկա տողանդը գտաւ ուժով խօսելու, անթարթ ընդունելու ու տնտեսածը քառապատկած կրկին ժայթքելու: Անոր նախասիրած առածներէն հատրնտիւր փնջիկ մը պիտի տեսնէք քիչ հոգը: Առայժմ, կր սկսիմ անոր անմուկան լաւելումներով: Մեր մէջ, առաջին անգամ բլլալով ինք զգտաւ սա յանդուգն, մեր քաղքենիին Համար գալթակղեցուցիչ սա մտայնացքը, որուն համեմատ Բանին, Ազգին, Արուեստին (այս գլխադիրները եթէ իր յողւածներուն մէջ ցանցառ տեսանք, լսեցինք ասոնց համապատասխան մայնանումը իր խօսածներէն) սպասաւորը գերագոյն արժէքն է նոր ժամանակներու: Տարօրինակութիւնը նման վարկածի մը: Հարկաւ: Եթէ նկատի ունենանք, որ մեր մշակոյթին հակողութիւնը, պահպանումին Համար անհրաժեշտ մեքենականութիւնը ու անոր շողին, մեր իմացական բոլոր սարուածը ամբողջն տիրակալուած է մեր քաղքենիին, գիրագոյն աչքը մեր արժէքներուն: Մեր մատուցին նպատարնալի մասը, մեր Ֆոնտերը, մեր ազգային եկամուտներուն յանձանումը ու «նպատակաւարմար» բաշխումը տակաւին մինչեւ այսօր կեդրոնացած են այդ մարմիններուն բազուկին մէջ: Պարզեւեանի «կապած» ատեն անիկա մոռցած էր Պարոնեանը ու կ'անդրադարձար այդ թեթեւութիւն քանաստեղծներուն սերունդը: Ու Հասկնալի է անակրո-

կայլը քարողին, որ կը պոռայ Հակագիր ճշմարտութիւնը ու կը տա-
 պալէ պատմայի ու աֆիոնի, թիկթիկի ու մուշտակի ասպետներուն
 կարծեցեալ դերազահութիւնը, գունէ թուղթի վրայ, ուրանալով ա-
 նոնց դեր ու արժէք մեր ճակատագրին հորմոնիթին վրայ: Ան էր, որ
 չվարանկցաւ Անատոլուի հարիւրաւոր իր վաճառատուններուն ցանցո-
 վր պատմայի հսկայ կայսրութիւն մը ստեղծագործող միլիոնատէր
 վաճառականը Հրապարակաւ նախատինքի ենթարկելու, որովհետեւ
 մերժած էր իր ներկայացումին համար օթեակի տոմս մը: Ու կը բար-
 բառէր: — կտա՞ կը մեր անցեալին: Ու կը պատասխանէր ոչ անշուշտ
 անունները աւելի կամ մեծ Հաճի Աղաներու կամ անոնց պատմայի
 հարստութեան (բաւը աննկով ազգային պատմութեան դասական ի-
 մաստէն), այլ քանի մը գիրք, լաւ լսեցէք, քանի մը գիրք ու աւե-
 րակներ: Ուրի՞ շ: — Բայց միշտ նոյն բանը: Ի՞նչ է մեր ժողովուրդը
 առանց մեր գիրքերուն: Ու կը պոռար. «Ազգերը կ'սպարին իրենց ար-
 լեստին ծառաներովը ու ոչ թէ իրենց փերեզակներուն թէկուզ մի-
 լիոններովը»: Այս վարկածը տիրական լայք-մոք-իֆն է անոր զբա-
 կանութեան: Ու ասկէ հետեւելի անոր մէջ ներգոյ, բայց անկէ տար-
 բեր միւս ափորիվը, որ խոր, ամբակուս արհամարհանք է Հանդէպ
 քաղցեմերին, ու ասոր ամէնէն ստոր փոփոխակին՝ փղշապցիին: Երկ-
 րորդ այս հաւատումը, հակառակ փոխառիկ իր նկարագրին, ունէր
 նոյնքան ուժ, որքան սկզբնատիպ պարսաւը գերման միտքի նոր Եզե-
 կէլին, «Գերմարդուն» հսկայ տեսարանին, որուն հետքերէն քալեց
 անիկա, երբ ջարջախել յաւանկեցաւ շղթաները մեր միտքին գերու-
 թեան, ջարջախելով քաղցեմերները: Գերման ուրացողին նման, անի-
 կա յառաջ գնաց, արգահատովի, ընդունելու մեր մէջ մակադոմը
 տրամին եզերուն, քաղցեմի ցեխին, «հեղաժողովուրդային», անոր
 շաղիղէն յառաջ բերելու ծաղիկը, ընծիւղումը արուեստագէտին: Ա-
 նոր դիւարը եղաւ ճոխ ու արքենի կեանքի մը պահանջը, ամէն բույլէ,
 ու հիներէն դիտուած, բայց շշտագործուած գայթակղութիւնը «մե-
 ծափոր» եկեղեցականութեան կրկին նորոգեց, մեր թէ օտարներու
 մարզէն ու պահանջից, աւելի արդար, մարդկային նպատակներու ի-
 մադործումին համար: Դրամ ու վայելք, ոչ որպէսզի ասոնք խունկի
 մէջ ծթոն ու հաստ, յոնոյ մեղքին վերածուին: Դրամ ու վայելքը
 հարկա՛ւ: Որպէսզի լողայ դրագէտը: Որպէսզի անոր շարժումները,
 ուսւածումը չկառային դերբուկի կամ ժանգի, ու անիկա չլլի ու թե-
 ւածէ, հոսուն ու ոլորուն, ազատ ու ճրի: Այդ օժուածով է, որ անիկա
 պիտի միւրճի կամ հոլանայ ձեւերու աշխարհին դէպի ալքերն ու կա-
 տարները: Ու պիտի սեւեռէ, կիներուն մարմինները պատուանդան
 բրած իր հեռադէտին ու անոնց պորտը՝ յենակէտը իր կարկինին,
 կլոնթները, անծանօթ սարսուռները ձեւերուն գեանի վար հոսուն
 իմաստներուն: Վասնզի մարմինը ձեւն է: Ու ձեւին տակ կայ իսկու-
 թիւններուն անայց ծոգմանտաւը: Ի՞նչի վար այժմ անտառէն ու բե-
 րել մարդիտ: Ահա թէ ինչպէս կը մեռնէր Սահակ Պարզեւեան ար-
 լեստագէտին սուրբականութիւնը: Սուրբ՛կ: Ձէ ամէն մարդ: Մե-
 սի՞մ: Ձէ ամէն մարդ, ոչ ալ ուզողը: Անշուշտ որ կեանքը վա-
 յիլքն է, հեղաութիւնն է, իմաստին մշտանորոգ քայքայումն է, բիւ-
 րազան աղօսներով ու անհասանելի ճարտարապետութեամբ մը: Ան-
 շուշտ որ քաղաքակրթութիւն որակուածը մշտական որս մըն է ցե-
 խին ու քառսին վրայ կատարուած, նուաճում՝ անտես այն երկրա-

չափութեան, որ ձեւերուն մոզայիքը կը կազմէ ցեխի յատակին կամ միտերուն մէջ, կեանքը անհուն փշրանում մըն է, կեղաթափում մը, որպէսզի անոր դիակներովը կառուցուին գիծերը, նեարդները իմաստին: Գործաւորը այս հարտարութեան: — Ոչ անշուշտ ցեխը, քաղցեանն, ոչլ' արուեստագէտը: Ու յօրինումէն առաջ, ան է, որ կը տեսնէ սառած թրթռումները բիւրեղներուն, Ան է, որ կը պատմէ ծիածանները իմաստին ու ձայներու շարժները կը տարածէ մեր հոգիներուն դաշտին... Արուեստագէտն է Բանին մետիտեր: Ու ամէնքս պարտական ենք անոր: Անշուշտ այս ընդհանրացումները անոր բերին մէջ շունին սա խուսափուկ ու նրբին զընացքը: Մահակ Գարգիւեանը իր գաղափարները ամէնէն փայլուն, ակնառու տարազով հագցնող գրագէտն է մեր մէջ ու ամէնէն քիչ խորը: Իր գործին մէջ գծուար է գատել կեղծը ինքնատիպէն, այնքան ամէն մոլեռանդի նման անիկա գուրս է պզտիկին, սահմանափակին թաթերէն: Ու այս բնդհանրացումներուն ուժովը անիկա փորձեց բուն պարտադրել ինքզինքը մեր քաղցեաններուն: Ճամբան: Գարգ է անիկա: Ճամբան բոլոր յեղափոխականներուն: Ամէնէն առաջ ահարկելով: Ապրումէ, ուրացումէ, յարձակումէ, կործանումէ համախառնուրդ, մինչեւ իր օրը մեզի անծանօթ ուժղնուրթեամբ, սանձարձակութեամբ մը: Անիկա ռազմախաղ մը՝ իր սկիզբին մէջ, շուտով կորոնցուց շինծու իր յարգարանքը ու վերածուեցաւ խրախալի: Բարեբրու եւ իմաստի մարդիքէն այս զիտակորոյս յարձակողականը, փնտռում, փշուած, բունի կարկառի հանուած դայթակղութիւնը տարին զանիկա շարաշուք ելեռնի: Պէտք է աւելցնել, որ միջավայրը, մարմնական տուրքերը նպաստեցին այս զանուածումին: Արեւմուտքի մեծ ոտանները տարօրէն կը սրեն արեւելքի թաթուն սուրբերը Վերէ հողը սիրէ, ոչինչ դէմը կ'առնէ սերմից ըսած է ժողովուրդը, անշուշտ տարազելով փորձատուութիւնը, որ կու գար իր դաշինքէն, հեռաւոր կեդրոններու մէջ մեծութիւններու արեւուն: Մահակ Գարգիւեան կարուած եղաւ, յայտնի չէ լաւ թէ վատ իր բախտով, պաշտպանող այն զօտիէն, որ Պոլսոյ ու Արեւելքի ուրիշ հայաստ քաղաքներուն մէջ մեր ցեղին դարաւոր աւանդութիւնները կը բո՛րեն, իբր երկաթէ օդակ, յորձքին շուրջը մեր կիրքերուն, ու աղատ զպաց ինքզինքը ամէն կապանքէ: Անիկա գործածեց օտարութիւնը, անծանօթութիւնը, երիտասարդութիւնը ռեւէ բախտախնդրի մը նման, ինքզինքը յանձնելու պղտոր ու վարար ջուրներուն, սրունք երբեմն ծով, կրեմն ալ շքեղ քաղաք մը կը հանեն դիրինը «հեծնոյր»: Ու նման ամէն երկրախոյզի, անիկա ցամաքը դժուար ձոյց իր տեսիլքին դաշտերէն: Յամա՞քը, Հոս: Անշուշտ, իր ժողովուրդը, անոր դատը, դժբախտութիւնը, անոր անունով կանդուն հեղտութիւնները ու մութին սողոսկուն ճճութիւնները: Անոր արարքները միշտ ալ պիտի արձագանգէին մինչեւ խոր խորշեր ուղ զամառին: Բարեբրու մարդէն այս «յաղթանակները» պաշտպանուեցան, բարգաւաճ եղան հոյակապ ուրիշ ղէնքով մը, որ թէեւ կու գայ թուղթիտու մարդէն, բայց անոր ոճին հեղումովը կը ստանայ բացառիկ իմաստ ու կշիռ: Այս ղէնքն էր անոր «հոյախոր» աննման պարթաւը, օճեքու աչքէն ու կարիճներու սլաքէն հիւսուած մահազդու մանակ, որով կ'օղակէր վիզը մեծին, պզտիկին: Ոչ լայն, բարեմիտ խալթի է ատիկա պարզուկ, պարկեշտ, տրտում մեր Պարունո

եանին, ոչ այ Արփիարեանին հաղիւ դառնացող քաշքուշքը: Դաշու- նահարում մը, վայրագ, պողարիւն, աննահանջ ու սասնիք, աբ պար- սաւր, զոր կը գործադրէր յրբութեամբ, անխղճութեամբ, անսովո- րութեան, անիրաւութեան, անթութեան մեղադրանքները կանխաւ վայելիով: Անիկա ստորադրած է մէկ քանին այն բարձրագոյն խա- րանումներէն, որոնք փարատուքը կ'իրագործեն իրենց սաստկու- թեան հակադարձութիւն, պորսակն ենթակաները չբացնելէ ետքը, պարսաւոր իր կարգին զգեանքիւ, այնքան ծանր կը կշռեն: Ու բրած է այդ հրաշքը, դպած մարդն ու տեղը կասկանալ ընելու, գոյնովը իր ատելութեան ու նախանձին: Այս սողերը չեն շափազանցուած: Անոր պարտաւր խառնուածքի հեղուք մըն է, ընդոճին, գիմացական զեղձերու ներծորում մը: Որմէ ողողուած՝ անիկա բզկտեց իր օրերը հացին ու տարփանքին զոյգ բեւեռներու մէջ կկոցուած անուշիկ, կամ յոփանքի, պօզանքի պահերուն գրիչին անցուց զինքը այրող, լկող այդ կանաչ ժահրը: Կառուցուածքի, խտացումի, ճշդութեան, հա- մարող կարկառի, բաւի մը մէջ ամբողջ կեանք մը, դայթակոցու- թիւն մը, գոյութեան եղան մը զետեղել կրնալու այդ մեփե- թոփեանն ընդհար շէր կրկնուած մեր գրագէտներէն ոչ մէկուն զո- վը: Ու ոճի, փայլի, պատկերի, զարկի, ակնարկօրէն թելադրելու ու սլաքով խոցելու համարով այս տաղանդը անոր անցեալը փր- կելու շափ մեծ եղաւ: Այդ յուսուցիչով, անիկա ուրացաւ իր սերուն- դին ամէնէն ակնբախ, փառաբանեալ արժէքները, իր քայքայումին մէջ զննելով ըզգափառ կիրքի, կրացած խղճի թերութիւնները, կեղ- ծիքը, անբաւարարութիւնը կարկառի հանող վճատկան աչքի սերտ, Եակնակուտ պատկեր մը, այնքան անողոք իր ժխտումին ու նոյն- քան ճիշդ՝ իր անթութեանը մէջ, որ մարդ կը վախնայ ժխտական տուրքերու սա Էաշամանդեայ սաստութեան առջեւ: Օր մը, իր ջոյ- բերուն ողբերգութիւնը սլաքովու սրտառուշ առաջադրութեամբ ճամ- բայ ինկած իր գրիչը շկրցաւ երկու էջ պարզ բան զննել մեր աչքին ու արատաւորեց զժբախտութիւնը, սուրի ու բռնութեան տակ տախ- տապարտած մեր կիներուն: Բերնով, գրիչով, մարմինով ինքզինքը հարկադրելէ վերջ հրապարակին, անիկա քալեց, քալեցուց իր խոր- հուրով: Ատեն է, որ քակնեք ծրարը պզտիկ, բայց յատկանշող գըր- ւազներուն: Անոր սիրական սկզբունքներէն մէկը եղաւ տաղանդի առբքին ենթարկել ունեւորները, ծիծաղելի ընելով անոնց աւանդա- կան հետաքրքրութիւնները ազգային հոգերու պոզոտանքներէն, զըզ- ըտողներին շեղաւ դժուարամերձ, սորված ըլլալով բաց ձեռք ըլլալ, պապերուն ճամբովը, բարիքը վերածելով ապառնի հասոյթի, երկին- քին պաննաներէն: Անիկա զջուրն ի վերջ թի քալեց ու նկրտեցաւ մեր աղաները շահագրգռել ճակատադրովը ոգիի մը ստեղծիչին, արուեստագէտին, սրուն շունչովն է, որ կանգուն կը մնան քարերը իրբեւ սաճար, կը մնան ողջ ու մաղինս, ու ցեղը կը յաւերժեն: Մո- լեանդ էր ու սրտոտ: Ամէն աղանշաւորի վայել խստութեամբ ան պաշտպանեց իր դաշափարները, սկսելով անոնց գետին յարապելէ, զուք հասկցէք քաղցրեկներուն ապառաժ կապած սիրտերը մրճահա- րիւով, գետին թափելով անոնց կապալա կարծրութիւնները ու են- թարկելով իմաստին ու զվացումին կրկնակ թթունե՛րու, հաճոյք զանելով այս տարբարանութեան ու քարկոփութեան մէջ: Ու անոնց

երեսին, սիւնակներէ ու բեմերէ, պատկերէ ու պարտաւէ շաւկարկեց երբեք ամէնէն պերճ, խիտ, արտայայտիչ վերադիրները, ծաղկատանները իր լեզուին, խօսքի՝ ինչպէս գիրի ձևով, հաւասարապէս կուռ ու դաշունող։ Անոր միջոցներէն մէկ ուրիշը, բայց կարեւորներէն, եղաւ լրագիրը, մեծը՝ ինչպէս պլատիկը, զոր անոր տաղանդը աստուածային հայրութեամբ մը գիտցաւ չգատել, վատահալով իր տուրքերուն, որոնք ափ մը թերթին, ինչպէս մեծադիր սաւաններու վրայ կ'իյնան հաւասար ստեղծագործ աւելում։ Մեր ցեղային աղկաղութիւնը կ'ուզէ, որ ո՛ւր ալ ըլլանք, մեր երկրին թէ՛ Արժանթինի բաւրններուն մէջը, չլուսոյ խորան մը», անուագն կ'ըրքի ատրուան մը մշտաւորի մեր մօտ։ Ու գիջմանց կէտէն վտարուած, աւանդութեան կաղ Գրողը, Լուսաւորչի օրերէն իսկ վարժ, չմտնայ խառնել, երես հանել մեր կերքերուն անթեղուած կայծերը։ Աստիճան ազգային մարզէ անհամաձայնութիւն մը մեզ կը մղէր թաղաւոր կամ կրօնք փոխելու։ Հիմա՝ թերթ կը հիմնենք։ Ու կը հիմնենք, վտահ ըլլալով մշտապատրաստ կաղ գրողներու ծառայութեան։ Ասահի Գարգեւեան, գոյութիւն ունեցող թերթերը կործանելէ ետք — ո՛ր թերթին որ մօտեցաւ, մարեց անոր ճրագը — երեք անգամ աւելի կեանք ալ ունենար, օրգան մը տրամագրելի զանէք պիտի իր տաղանդին մարզումին։ Այդ օրգաններուն սիւնակներէն, անիկա վարեց մեր հրապարակը, ստեղծելով դժբախտ սեռ մը, մեր ժողովուրդին ամէն ատու կամ իրիկուն կամ շարաթը քանի մը հեղ, անդն ու տեղի քարոզ խօսելու։ Մեծ է իր մեղքը մեր խմբագրականներուն պարտաւորիչ գերութեան մէջ։ Այդ օրգաններուն սիւնակներէն անիկա փոխն ի փոխ զործածեց շողմը, մղնով հետու նախորդներուն ցաւազար ու վրան բաց, ապրումուած, խայտաճամուկ, հարազատ, կորածները անգտանելի, նրբաւարտ շարութեամբ, ամէնէն ոնդութ, «սպաննող» հեղանքը ու ամէնէն սրտատուչ պարզ դրուատիքը իրարու շարեւորով, իրարու առիջելով՝ այնքան ճարտար արեւտով մը, որ կը շուարեցնէր, ինչպէս նրբահիւս կերպասի մը երեսն ու հակառակը մարդ կը դժուարանայ գանազանելու։ Այդ օրգաններէն անիկա գործածեց պարսաւը, զուտ, անխառն, մերկ, վերէն վար թոյն ու դաշոյն, նմանելով իր օրգանին մէջ ներկի կաթասոյլ մը, ուր ինկող կտաւը կը դադրի իր կեանքէն ու իր նեարդներուն մէջն իսկ կը քայքայուի անվերաբարձ։ Անիկա նոյն ատեն, նոյն նպատակներով օգտագործեց բեմը։ Կը խօսէր՝ ինչպէս կը գրէր, կը զարնէր՝ ինչպէս նախադասութիւնը կ'ոլորէր։ Ու անոր ձայնը օճի մը խայտաճամուկ նրբութիւնները՝ ինչպէս վագրի մը արիւննոտ մուշուքը կը լծորդէր իր գայարքին վրայ։ Պարզ ու լուս խօսելի։ Փաղցրանալ ու լալ։ Համոզել ու խաբել։ Աստիճ երկու երեսներն էին անոր։ Ու բեմերէն, սրահներէն, հաւաքոյթներէն ումարի նման անիկա սլայթեցաւ «սահմուկած» քաղցենիներու, մեծահարուստներու, փաշանելու եւ պէյերու զլխուն։ Ո՛ւր ոտրված էր խօսելի ու գրելի, կնիկ հայածիկէն աչք չվերցուցած, թերթէ զատ բան կարդալու ատեն չունեցող, ատելէ անդին ուրիշ զգացումի արժէք չընդունող այս երիտասարդը, երբ կը մտնէր «հասարակական» սասպարէզը, ժողովուրդը առաջնորդելու, այն ժողովուրդը, զոր շէր սիրեր, բայց կը հասկնար բացառիկ բնկալութեամբ իր հոտառական զգայարաններուն։ Աշկերտութիւնը, Ըրած էր Փարիզ, Ըրած

էր Լոնտոն: Այս երկու բառերը գուցէ կը բացատրեն շատ բան անոր
 Թաւալ-գոր դժբախտութիւնէն: Ձեմ գիտեր, կրնամ տալ նաեւ գաղտ-
 նիքը անոր տաղանդին սա ձեւ աճուածին: Մեծ ձուկը մեծ ծով կ'ու-
 դէ: Հարկա՛ւ: Բայց հանճարային բան է գրա՛ւը, որ անոր կեանքին
 առեղծուածը կարծես: Կեանք՝ որուն կատարը սմպերուն մէջէն կը
 փայլի ու աչքերը մխրճուած կը մնան ցեխին ու շարահին մէջը քա-
 ղաքովը թուրքանց բոլոր վիժուկներուն, տակաւններուն: Ու քայնց
 սնիկա: Ու քայնցուց հոյակապ շէնքը, հոյակապ իր մարմինը, Տոն
 ժուանի կնիքով ու մազնիսի մը ատամներով: Ու կրնց ամբարտաւան
 իր մօրուքիկը, կապուիլ շուրջ փողկապը, շրթներուն անկիւնին
 մոճաւորը, թուքն պղպլակը, արհամարհոտ շեղբը ծաղրին ու
 պարսաւին: Ու եղաւ անիկա պղնձմանրաւ արեւելումով իշխան մը,
 աւելի՛ մարմնեղէն անվրէպ տուրքեր, աւելի՛ աչքի մոգութիւն մը,
 որով բացուեցան սիրտերը կրկններուն ու մեղքերը ուսանողուհին-
 բուն: Այս շփումները անոր մէջ սրբազրեցին արեւելքցի յետին փը-
 շուրը, ըսել կ'ուզեմ՝ իղճահարութեան, անմեղալով պարկեշտու-
 թեան, գուցէ ծնունդի հեղուճ պարզութեան մթերքը, որով կը շաղ-
 ւարուին մեր միտերը ու հոգին: Որ այս ու այն մարդը կը գնէ նկա-
 րագիր կոչուած բանի մը գոյնին տակ ու կու տայ մեր բարոյական
 բարեխառնութեան անկորուստ տարրերէն մէկ քանին: Ու բացուե-
 ցաւ անոր մէջ Արեւմուտքով ստացած, կարծբացած շնականութիւ-
 նը ոչ իրը մեղքի ձեւ, այլ՝ մանաւանդ մարմնի ուրրտ: Նոր ժամա-
 նակները, խորտակող իրենց կնիքովը, դիւրաւ կը քայքային մեր հո-
 ղեղէն սիւները: Ասոր դէմ չէ, որ կ'ատարկեմ: Բայց նոյն այդ ժա-
 մանակը մեզ յորդանքի կը հարկադրէ քիչ մը մեր մարմինին դէմ,
 որ մտաւորական մարդերու վրայ շատ աւելի դժուար տառապանք-
 ներ ունի կրելիք, աղքատութեան ու հիւժումին ու անուաղութեան
 բաղձաբաւիղ անդունդներէն վերածփուտը դորշ, սպաննիլ բուրում-
 նե՛ր, հայ ուսանողի, յեղափոխական գործիչի այլապէս հերոսական
 գոյամարտը պլշկող: Վե՛ր՝ ամէնէն: Մեղքէ՛ն, գիտէք ատիկա: Վե՛ր՝
 մարմինէ՛ն: Ըսել կ'ուզեմ՝ գործածել զայն օտարի մը նման: Ու ահա
 աւելի պա՛րզ: Անոր առջեւ բացուեցաւ «մարմնավար» ասպաններու
 նոր ասպարէզը, որուն մէջ անիկա «զրկեաններուն», դուք հասկցէք
 երկգիմի այրերուն, շափահաս, պահանջկոտ, անզուսպ աղջիկնե-
 բուն ինքնամատոյց մխիթարիչը, զանգահար ժամկոչը, ինչպէս զա-
 ռամած ընչեղներուն, պաշտօնապէս կաւտոններուն, հեշտանքի նրբա-
 խոյղ ուխտաւորներուն «զինուորեալ» մանուկը, աննաննջ տաճա-
 րականը եղաւ: Այս անկումը (առաջ գիտակից էր անիկա բառերուն
 երանգին ու կը կսկծար մինչեւ իր մահը, սա յիմարութիւնը շունե-
 ցած իր հոգին) անոր զառնազոյն տանջանքը եղաւ: Անիկա, տիրող
 ու արագ իւրացնող, արուեստագէտ ու հիւսիսափիւս, բայց նոյն
 ատեն կուրծքին տակ սիրտի տեղ կրող ցեխի կծիկ մը, անցաւ բախ-
 տին քովէն քանի՛-քանի՛ անգամներ: Անիկա բանկցուց հսկայ խնե-
 թութիւններ միամիտ կուսութիւններու ծոցին տակ ու չկրցաւ հսկել
 իր իսկ բոցերուն: Վերցուցէք գնչուն, պալատներու պալատին: Անի-
 կա իր կարկանդակով վրանին պիտի վազէ: Ձեզաւ արկածախնդիր ու
 ճարտար խաղացկուն, որ արթնցուցած զգացումներուն հետ վարուելի
 հաշիւով ու տան, հոգեպէս սուրբ աղջիկներուն սիրտը խորտակեց
 անվստահութեան, անհաւատարմութեան այնպիսի՛ խեղճ, գունհիկ

փաստերով, որ ուտեղծեց հակադիր նողկանք: Երկար է դրուագումը անոր կեանքին առաջին փորձառութիւններուն: Ու հիմնական փաստ՝ անոր յառաջիկայ կենցաղին: Դրամ ու կիւն: Գիտէ՞ք ատիկա: Բայց աւելին ահա: Անիկա ողորմելի էր երկուքին հանդէպ չափի զգայնութեան պակասէն: Գո՞ղ: Ձեզաւ անիկա: Բայց եղաւ մարդը, որ կերաւ իրեն չպատկանող ամէն բան, հերիք է, որ ինչայնիս ատուք իր միջոցներուն, թաթերուն հասողութեան: Իրաւադէտներ կրնան միջամտել ու դատել անոր այս տրամադրութիւնը: Անշուշտ չպահեց: Ատիկա ուրիշ բան պիտի սպասուցանէր: Բայց ծախսելու համար միշտ փնտոց ու քառորդ դար ուրիշին դրամը սպասեց, հաճ ու բարձրը հակաստով: Տաղանդի տուրքը այս մտայնութեան ներկուած արտայայտութիւն է: Կի՞ն: Աւա՞ղ: Այո: Բայց այնպէս ժը, որ չունենար անոր դէմ տարրական վերապահում: Ամէն ազգէ ու ամէն դոնէ, ա՛մէն հասակէ ու ամէն աստիճանէ, առանց տարիքի խտրութեան, անիկա այդ Արիւսի առջեւ եզու թոյլ, բամպակ: Երիտասարդութեան խակութիւն մը չէ ատիկա իր մօտ, այլ՝ անորապիտի, հիմնական իր տկարութիւնը, որով խորտակեց ինքզինքը, հետը՝ ուրիշները: Տխուր է քանայ իրօքին վարագոյրը այս փտութիւններուն վրայ: Կ'անցնիմ: ... Հով մը սինքր նետեց Սմերիկա: Անիկա միշտ դրուակի մը նման էր տաղանդն ու ոճը կը բռնէր մէկ ձեռքով վերայն ցեխատանին մէջ, ուր կը թաւալէին դորշ, որդնոտ անոր օրերը: Ճիշտը քանակութեան մեծ ու երանելի հանրապետութիւնը, իր ստեփանքներուն ու փասթըրներուն անփոխարինելի, «ցուագոր» առաջինութեամբ լրացուց բիւրեղացումը անոր տիպարին, պողպատեց, ձեւականութեան ու կեղծիքի թունդ լուծոյթներուն մէջ թոյլ մասնորը անոր հոգիին ու զոյն վերածուլած, վերակազմած ճշտորոգած» (իբն է բառը), հնչուն կոշտակի մը նման նետեց հրապարակ: Սուտին «արքայութեան», «կայսրութեան» այդ իբր ու Հոգին Սուրբով յղիացած մթնոլորտին մէջ անիկա ընդունեց իմաստութեան ու նորհիւ վերջին կայծերը: Այդ իրենց մարմինն անգործ, կեղծ առաքեալներուն հետ շփուելով, անիկա զգաց իր պակասները, ու սպառնալիք դատեց իր միտքէն վեր լրբութիւններ: Անիկա սպասակեց, բարեբախտարար, առանց վկայի ներկայութեան, վերապատուելի կղերական մը, որ պաշտօնապէս կը պատկէր երկուքին տեղ երեքնոց զո՞յք մը, ի հաշիւ շորորդի մը, որ կնքահայրն էր, քիչ մը դուրս: Անոր մէջ գեռ չմարած ուսման թիղմը, Արեւելքի անքանդելի միամիտ փշրանքները, որ փաստերուն դէմ ինքնաբերաբար փրթան ու ինկան: Հոն սորվեցաւ անիկա ճակատ ճակատի կենալ Սուտին գէժ, ոչ Արեւելքի ու քիչ մըն ալ մօտ Արեւմուտքի այն վախկոտ, գլխիկոր, սուղոսկուն ճծին, որուն սպասը կ'ընեն անթիւ, անլմբունի կազմակերպութիւններ, այնքան ահաւոր դիմտկումով: Որ պաշտօնապէս կը հանդիսաղբէ ինքզինքը, եկեղեցիներէն, արդարութեան տտեաններէն, մամուլէն, երիտասարդ կամ մեծահասակ, կամ ծեր քրիստոնէական ընկերակցութիւններու աշխարհածաւալ անդամատաններէն: Աղօթել ու պղծել: Տէր կանչել ու մուսակները հանել սպասուհիին սենեակը գիշերելու սրբութեամբ: «Արդարութիւն» աղաղակել ու զրկել տունին ծառան: Ամէնօրեայ այս բարբերուն անդրադա՞րձը, այնքան ընդունակ մեթոդին վրայ Սահակ Պարպեւեանի: Հարկա՞ւ: Ան սորվեցաւ ամբաստանել, բայց բարեբախտարար, զի ձայն փողոյ եւ

թմբիկ, ամբարձիկ, հպարտ, ուրիշ մարզէ իրեն անմատոյց հերոսութիւն մը, շիտակութիւն մը, պնդութիւն մը հետապնդողի համոզած տարագրով: Ու կը վայլէր այդ դերն ալ, ինչպէս բոլոր միւսները, էթէ կենսաբ թատրոնի բեմ մը ըլլոր, այսինքն՝ արեհասական լոյսերուն, ներկին ու յարգարանքին նպաստովը այնքան տարբեր՝ իրականէն: Ժողովրդական այդ տրիբունը դուրս-գործոց ԱԷՔԻր ունի այդ մարզէն: Արարքներ, ուր ճշմարտութեան ծուէն իսկ իր հետը չունենալով, պարզապէս իր փաղաղիչ շունչովը սուտը ըրու էրաւ: Հոն սորվեցաւ քամբասնչ: Ու անիկա՝ սաղմոսաց դիւրութեամբ, քանի որ այս առաքինութիւնը լեզուի տուրքերով պայմանաւոր է յաճախ: Մեզի կը տրուի ականջ երկարել ամէնէն լիբբ սուտերուն, երբ անոնք մատուցուին մեզի, վայել տաղանդով: Շատեր պիտի չընեն ճիշդ՝ հակադրելու համար ասումին անհեթեթութեան, այնքան լոնաւոր է մտքի անգործօն վիճակը մեր մէջ: Հաւատաւոր, վարակիչ, հա՛ողիչ, բանտարկութիւնը մահացու մեղքերէն չեմ գիտեր ինչո՞ւ չէ դասած մեր եկեղեցին: Անոր մասնագիտութիւնը եղաւ սնցՍնի, բա՛ց ընդարձակ շարժումներով: Ըրաւ այդ յուրայայտութիւնը յայտնի հեղտանքով, մարդերը իրար ձգելու հաճոյքէն աւելի անոնց իրարմէ նողկանքը վայելող հեղտախուզութեամբ մը: Կան այս տիպարները, որոնք այժի առջեւ չունին որոշ շահ, երբ կը դործեն քրտութիւն: Ժխտական այս առաքինութիւնը անոր մէջ համագոր էր արուեստի զգայարանքի մը, ու փորէն ու սեռէն հաքը, ոճին չափ կը սլալտէր այդ տաղանդը: Այս իսկ պատճառով, իր ներկայութիւնը որեւէ տեղ գրգռեց մեր հոգեկան ընդերքներուն ամբողջ մակարուծային բնակչութիւնը: Ու անոր անձին շուրջը իրար պատասեցին կիներուն չափ ալբերը, աւաղիները սեռային ուռնակէն, վերջինները՝ նախանձէն բոնաւար: Իրար ձգեց քաղաքները, ինչպէս կաղմակերպութիւնները: Խարեց, իտարած ըլլալու հաճոյքին, ինչպէս փոքրութեան, փոքրորութեան սարսափէն, որով, մշտահալած, պիտակեց ու դատեց իր շրջապատը: Վնասողին խարոյ ու կէսալը ազգային առած է կարծեմ: Միշտ այդ Ամերիկային մէջն է, որ սորվեցաւ հիմնական ուրիշ օրէնք մը, ամէնէն փառարանուածը, ինչպէս ամէնէն անայգւածը — կարեկցութիւն որակուած հասկտութիւնը ու ափսոսաց իր ճանխապար» ազգակիցներուն եղերական ումանիթիզմը, որոնք իրենց դատը, իրենց անկարողութեան մէջ վասահեր էին այդ գառնուկի մորթ զգեցած գայլութեան: Անիկա պոռաց շահախնդի կեղծիքը մարդոց, ամէն մարդի մէջ, նոյնիսկ հո՛ն՝ ուր ոչ մէկ կարիք կայ սուտին ու նենգին: Ու մարդոց ընդոճին ըխումներուն մէջ անսխալ, տիրական յայտարարեց կեղծաւորութիւնը, մա՛նաւանդ ազգէ ազգ: Անոր թափանցող նայուածքը կը մերկացնէր այդ քաղքենի դերասանները իրենց կեղծամներէն, կը զրկէր ծոցը իրենց կնիկներուն ու արդարութիւնը սպասի կը կապէր անոնց մահիճներուն: Մեծերուն, խորհրդատուններու ու պետներու այս փոքր ու մեծ սուտերը մեզի արժեցին պատուական ժողովուրդ մը, թէն պարտութիւնը շարդարանայ, այս հոգեբանութեան իր անգիտութիւնը երբ փաստ կը ծառայեցնէ: Ամերիկան զայն ըրաւ կեղծաւոր ու խանդարել, այս անգամ արեւին լոյսին մէջ: Ու եղաւ անիկա անպայման զրպարտողը՝ ինչպէս քառն, խառնակիւն՝ ինչպէս խարազանողը, հաւասար կտտարելութեամբ, շեղութեամբ, հաւատքով դիտելով ինքզինքը:

ինչպէս ուրիշները: Նեղմիտ ու տափակ, բազմապիստակ յարանուանութիւններու, ինչպէս նաեւ հայ առաքելական ուղղափառ զեկեղեցւորք» արժանաւոր կամ տպիկար բոլոր երէցները ենթակայ եղան անոր սլաքներուն ու խարազանումին: Հայհոյեց ու պատուեց զիմակաները, նինզ հաճոյքովր մեղաւորները զժողովք քաշկատոց սատանաներուն, պատկերներու ետեւէն: ... Հնուացուեցաւ անիկա իր խմբադրած թերթերէն՝ «անհուն գայթակղութիւն» արժող որոշումներով: Իր ատելութիւնը, քսան տարի ետքն ալ դեռ կը մնար միապաղաղ այդ գմարդու թափթփուկներուն» դէմ, միշտ այդ Ամերիկայէն, որոնք ծուխի, կիրի, ցեխի, կաշիի, այտինքն՝ ամէնէն ստորին ուղիստատնքի գործարաններուն մէջ, աղտ ու մուր ծածելով, տարիներու գերութիւնն մը վերջը քանի մը արցակ զկանաչ թուղթ» կը դնեն պանքան, շարունակելով ուտել իրենց քիթին ազրը, շատ-շատ քարալանտան, ստալ տանելով խնայողութեան բնազդը աւելի անդին, քան Արեւելիքի ամէնէն ստոր ժողովուրդները, գործածելով, հասարակօրէն ու խառնակեաց, տարւօք կիներ, սպասուհի ու անկողինի: Բայց որոնք կիրակիէ կիրակի Իլլա կու գան հայ գրականութիւնը գատելու, խրճաղիւնները ուղղափարելու ու չեն իսկ խորհիւր իրենց անհուն, աւազ, անկարելի գայթակղութեան, որ փղշտացիութիւնն իսկ չէ Արեւմուտքին, այլ գտարիւն հայկական բան մը: Անիկա գրելը քիչ մնաց խրճած իր բոսնցքը կաշի ծեծելու բնազդական շարժումով դարկաւ անոր սեղանին, հաշիւը պահանջելով տոլարներուն, որոնք ծառայած էին դրագէտին պատուական փորը «գժբէթելու»: Այդ զեղեցիկ ունեցքին համար չէր, որ ընկեր բանուորը թափած էր իր քրտինքը մեքենաներու կլափին դէմ: Անոնցմէ զգացած նողկանքն էր, որ ուրացուց իրեն իր ընկերները, աւելի ճկուն, աւելի պարզ, աւելի աշխատաւոր ու «հաւատացեալ», քան ամէն նկատումէ վեր ու «սպաստ» համաքաղաքացին, որ Պարզուեանն էր: Ատկէ՝ դէպի իր ինքնահարգումը: Շատ է նամբան: Բայց ըրաւ: Վերարկու մը փոխելու արիւրութեամբ անիկա փոխեց զործ ու տեսութիւն, գաղափար ու շապիկ, ու բրաւ այդ զիմաշխրամը այնքան տիրաբար, բնական ու շնորհաւոր զարմանքէ անդին, քան զգացին իր գաղափարի ընկերները:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

(Շար. 3)

ՀՄԱՅՔԻ ՏՂԱՆ

Հրեշտակներու աւ փայտաշէն ձիերու
 Խաղը թռչած հօրեճակամ տամ բակին մէջ,
 Բեկման ճիչն ու ուրախութեան ազդակը հաւաքած,
 Առանց նայիսկ ցտեսութիւն ըսելու
 Մանուշակի նորափոփփ փերթերուն,
 — Խնչ ահաւոր եղելոյք —
 Մնողական գուրգուրանքի փոփուկ շրթան արձակեց,
 Եւ նարմատող իր մարմնի կրակներէն դեռ չայրած՝
 Ան շարժեցաւ իր սեւեռման թիբախին,
 Ուր չպայթած համբոյրի պէս
 Անձկութեան բացը կ'արհւնագրուէր...

Այս դժնդակ երթէն առաջ՝
 Ոչնչացուց ինչ որ ունէր,
 Իրեն պահեց լոկ ժպիտ մը վաստակած,
 Ու քերթուած մը՝ հոգիին:

Ան կը քայլէր անդադրում,
 Երկրաշարժը մօտալուտ
 Հեռագրացող ռոնոցին մէջ գազաններուն,
 Եւ ցարեմանի սերմի փոխան՝
 Ջրկանքներու ակններով ցանցապատուած դաշտերէն,
 Ու սիրասանջ ազդկայ մը աչքերուն տակ մտահոգ՝
 Սահելով կ'երթար հմայքի տղան,
 Երբ դէմ յանդիման եկաւ ամբոյսին...

...Բայց մարդկային շնչող գոյքն՝ էին անոնք,
 Բռ՞յս էին անոնք, կենդանի՞ էին,
 Գուցէ գերմա՞րդ, կիսասուսուած,
 Որ երջանկութեան անունով այդպէս
 Նախադարձան եւ լուսանուան
 Միեծ բաժակներով պատրանք կ'ըմպէին
 Ու կը խնդային...
 (Եւ ծիծաղն իրենց յատակին ինկզող
 Փշուր-փշուր թաւալող լամբի նման կ'ազմկեր...):

Սարսու՛տ մը զգաց հմայքի տղան
 Ու երբ տեսաւ սիրով հիւանդ նայն ազդկան աչքերուն,
 Արտասուազօծ աչքի շալւ անեղծ՝
 Կը դողային ցօղունի տրտմտեպարտ կաթիլներ,
 Ան հասկցաւ այն ատեն,
 Որ իր սիրտն ալ, իր կարգին,
 Կրակ կ'առնէր տարափոխիկ հրայրէի մը կայծերէն:

Ողբսն ձեզի, գոռաց տղան,
 Եւ բառերն այդ՝ տխեղծ ու սին՝
 Թաւայեցան սրտերուն մէջ իր գանկին:

Ու խօսեցաւ մէկն ամբոխին մէջէն բիրտ.
 — Ո՞վ ես դուն, հէ՛յ, ուրկէ՞ կու գաս եւ ո՞ւր կ'երթաս»:

Բայց հմայքով տարուած տղան ինք չէր յիշեր
 Ուրկէ՛ կու գար
 Եւ չէր գիտեր, թէ ո՞ւր կ'երթար,
 Քանզի կէտն իր սեւեռման
 Զունէր անուց

— Եթէ խօսիլ չես կամենար,
 Հեղ մը ժպտէ մեզի գունէ» —
 Պահանջեց մէկն իրեանցմէ:

Յայնժամ տղան,
 Հրդեհեցրու ակունքներէն ժառանգուած,
 Տագնապահար երկրին վրայ
 Բացուած աչքերն իր վեր առաւ,
 Ու... ժպտեցաւ այնքան աղաւ եւ հոգեհոն,
 Որ ամբոխը «ամէն» հծծեց,
 Կրկնեց «ամէն»:
 Սակայն տղան նկատեց, որ ճիշերն ամէն,
 Միջատներու պէս խայտարղէտ,
 Եսին անօդ պարապին մէջ զիրար անվերջ կը հալածեն:

— Ա՛խ, ինքզինքս անչատած եմ աշխարհէն,
 Պիտի երթամ շատ հեռուս,
 Զունիմ տայիք ձեզ ոչինչ,
 Է՞նչ էրթուած մը ունիմ ես»,
 Ու դուրս եկաւ սահմաններէն աշխարհի
 Եւ ներխուժեց գօտիներն իր սեւեռման...

Ոչ ոք գիտցաւ, թէ ո՞վ էր ան,
 Մարդատեա՞ց մը անուայ,
 Ծաղրածո՞ւ մը տրամաւար,
 Թէ սրբութեանց հաւատացեալ մըն էր պարզ...

ՊԵՏՐՈՍ ՀԵՐԵԱՆ

Գ. Ա Ճ Ե Մ Ե Ա Ն

ԱՅՍՊԵՍ ԵՆ ԲԱՌԵՐԸ

Վաղ առաւօտեան այս հաղորդութիւնը այլ կերպով կարելի էր սկսիլ, բնական է, եւ գրել աւելի հաճելի եւ անմիջական նիւթերու մասին: Մարդոց ուրախութիւններուն եւ յոյսերուն, սէրերուն եւ տենչերուն, եւ երջանկութեան մասին ընդհանրապէս: Կարելի էր, օրինակի համար, գրել պզտիկ սիրոյ մը պատմութիւնը: Բայց ներկայ օրը սկսաւ այսպէս, որովհետեւ իմ գրականութիւնս ինձմէ անկախ է եւ կը գրէ ինքզինք: Այսինքն՝ կը գրուի ինքնիրեն, եւ զիս իբրեւ միջոց կը գործածէ՝ առաւելագոյն պարագային: Ատոր համար է, որ գրածէս ոչինչ կրնամ փոխել, նոյնիսկ երբ է՛ն ուզեմ: Ներդրութիւն: Կը փոխեմ կամ ամբողջովին կը ջնջեմ իմ գրածս: Եւ իմ գրածս սովորաբար կ'ըլլայ միջամտութիւն՝ բոլոր տրուած տկարութեան իբրեւ հետեւանք, երբ ալ տառափն ազդեցութիւններու ենթակայ, զիջում կը կատարեմ եւ կը դաւանանեմ իմ իսկ սկզբունքներուս: Այսինքն՝ երբ տուրք կը վճարեմ, փարձելով մեզմէլ բուն գրուածը եւ այդ կերպով ինչպէս իրել իրականութիւնը: Յամենայնդէպս, իրաւունք չունիմ, որովհետեւ ես չեմ գրեր, այլ միայն կ'արտագրեմ այն, որ գոյութիւն ունի արդէն՝ իբրեւ միտք եւ գրականութիւն: Այն, որ իբրեւ գրական կամ արուեստի գործ գոյութիւն ունի՝ գոյն գրելէս առաջ: Շատ առաջ: Իրականութեան մէջ միշտ եղած է եւ ես անոր ձեւ եւ մարմին կաւ սոսմ միայն, մարդոց մտայնի կը դարձնեմ: Կը նկարեմ, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, կ'ընդօրինակեմ, կը վերարտադրեմ: Եւ բնաւ զարմանալի չէ, որ ես այս միայն կարենամ գրել հիմա, որովհետեւ այս է, որ կը գրուի: Ուրիշ օր մը տարբեր բուն կը գրեմ անպայմանօրէն եւ այն ատեն այլ միայն այն օրուան գրուելիքը կրնայ ըլլալ ատկաւ: Ուրիշ չի՛նչ: Այդպիսի, ինձմէ անկախ պիտի ըլլայ դարձեալ գրուածը, որ բացարձակ եւ առանձին գոյութիւն մը ունի: Ինքնաբերաբար, ինքնիրեն, եւ անկախ: Որուն մէջ դեր չունիմ ես երբեք:

Ուրեմն այսպէս՝ սկսիմ արձանագրել այս օրուան համար սահմանաւածը:

Գոյութիւնը անպայմանօրէն նպատակի մը կը ծառայէ: Զի կրնար աննպատակ, պատահական կամ ինքնանպատակ ըլլալ եւ շարունակուի անիմաստ կերպով:

Թէ ոչ կեանքը չէր շարունակուեր: Վերջ կը գտնէր, կը մեռնէր, կ'աչընջանար: Ու կը լուր երգը, կը լուին մարդիկ, կենդանիները բոլոր, ծառերը, ծաղիկները, լեռները, գետերը: Բայց այս բոլորը կ'երգեն տակաւին աւ մարդ արարածը կ'ուրախանայ եւ կը տառապի, կը սիրէ աւ կը ստեղծագործէ: Եւ կեանքը կը շարունակուի:

Նայմիսկ պատերազմի ժամանակ:

Եւ եթէ եւ գիշերները չեմ կրնար բնանայ, կամ՝ անակնկալօրէն կ'ար-
բննամ առաւօտեան առաջին ժամերուն ու կը սկսիմ բառեր շարել իրարու
ձով — այսպէս անգիտակցաբար եւ ակամայ — բնագրաբար թերեւս կամ
հանգստանալու համար, գոյութիւնը պէտք է նպատակ ունենայ ուրեմն:

Որովհետեւ նմանօրինակ հրաշք մը չի կրնար առանց պատահաի պա-
տահիլ:

Այլապէս ո՛վ պիտի արթնցնէր զիս ամէն առաւօտ այս վաղ ժամերուն,
երբ քաղաքն ու քաղաքացիները կը թնաման տակաւին: Կամ ինչպէ՞ս պիտի
արթննայի առանց պատահաի, ինքնարթաբար:

Իսկ եթէ գոյութիւնը նպատակի մը կը ծառայէ, իմաստ ունի նաեւ:
Այսինքն՝ մտածումի արդիւնք է եւ հիմնուած է տրամաբանութեան վրայ:
Ոչ թէ մարդկային տրամաբանութեան, որ սահմանափակ է, այլ՝ տիեզերա-
կան: Որ կը նշանակէ, թէ գոյութիւնը միակ նշարտութիւնն է — տիեզեր-
քը ինքնին, որ անսկիզբ է եւ անվայելան: Միշտ եզած է, միշտ պիտի ըլլայ,
եթէ նայնիսկ մարդ արարածը յաջողի այս մտորակը կործանել:

Որովհետեւ գոյութիւնը մարդոցմէ կախեալ չէ. ոչ իսկ իրենց կեան-
քը, որ տիեզերական նշարտութեան մաս կը կազմէ:

Մարդկային կեանքը, ետեւաբար, իմաստ ունի: Եւ իւրաքանչիւր ան-
հատ կայ ու կ'ապրի, որովհետեւ ի սկզբանէ մաս կը կազմէ ճոյն տիեզերքին,
այսինքն՝ յաւերժութեան: Թէ՛ իբրեւ նիւթ, եւ թէ իբրեւ միտք: Մարդը եւս
անվայելան է ուրեմն, ինչպէս նաեւ՝ անսկիզբ: Որմէ կը ետեւի, թէ մտքը
փիզիքականօրէն սահմանելի իրականութիւն է միայն: Մարդը, երբ կը մեռ-
նի, անք մարմինն է. որ կը կորսնցնէ փիզիքական իր յատկանիշը եւ նոր
տաքազ կը գգնու: Կամ կը վերամիանայ, կը միասնաւորի բնութեան: Աի
մեռնիք իրականութեան մէջ, որովհետեւ մտքը կամ մահուան գաղափարը
թիւր իմացութիւն է:

Այս բոլորը, բնական է, կարելի էր երկու բառով արտայայտել —
մահ չկայ: Որ շատ աւելի պարզ է եւ հասկնալի՝ ամէնուն: Բայց կ'իմքա-
դրեմ, որ բառերը հասկնալով հանդերձ, միտքը պիտի մնար անհասկնալի:
Կարելի չէ պարզօրէն մահ չկայ ըսել եւ անցնիլ. մարդիկ պիտի չընդունին,
պիտի առարկեն եւ նայնիսկ ծիծաղին: Այո՛, մարդիկ, որոնք պիտի չհամար-
ձանին բնութիւնը ըստծո, պիտի ծիծաղին նաեւ: Որովհետեւ պարզ իրակա-
նութիւններ ըմբռնելը անկարելի է երբեմն:

Արդարեւ, ինչպէ՞ս կարելի է մահ չկայ ըսել, երբ ամէն մարդ կը մեռ-
նի: Ծիծաղելի չէ՞, հակասական, անիմաստ:

Ես ալ գիտեմ, թէ մարդ կը մեռնի, հաւատացէ՛ք: Փաստօրէն ես
գէթ, Լիբանանի մէջ. ամէն օր տասնեակներով մարդիկ կը սպաննուին ներ-
կայիս. եւ այս բոլորը կը մեռնին, բնական է: Այս եւս իրականութիւն է եւ
գայն ժխտելը նայնքան ծիծաղելի պիտի ըլլար:

Սակայն այս իրականութիւնը, գոր կ'ըմբռնեմ, կ'ընդունիմ ու կրնամ
սահմանել, է՛ ու կը մնայ թիւր իմացութիւն: Փորձառաբար մեր տեսածն ու
զգացածն է — այն, զոր կրնանք հաստատել առարկայականօրէն: Իմ խօսքս
այս մասին չէ թէ: Մարդիկ անշուշտ ար կը մեռնին եւ, բարեբախտաբար,
այլապէս մեր աշխարհը գէթ իսկական դժոխքի պիտի վերածուէր:

Բայց մահ չկայ, որովհետեւ գոյութիւնը յաւերժական է: Որպէս մարդ
ապրել է շնչել կը դադրինք, նիշք է, սակայն գոյութիւն ունենալէ չենք
դադրիր: Միւս կենդանիները եւս, ինչպէս նաեւ ծագիկներն ու բուսականու-
թիւնը ընդհանրապէս — տիեզերքի մէջ ամէն ինչ — ճեւ եւ մարմին կը փո-

խեն, այսինքն՝ կը ծերանան կամ կը թոռմին ու կը դադրին միւ ու ոսկոր կամ բոյս ըլլալէ: Միտը կը վերածուի բոյսի, բոյսը՝ ջուրի, իսկ ջուրը, այլ նիւթերու կարգին՝ դարձեալ միտի: Եւ այսպէս շարունակաբար:

Այդ, մարմին մը ըլլալը -- մեր պարագային մարդկային մարմին ունենալը -- ի՞նչ արժէք ունի, եթէ միայն ատիկա պիտի ըլլայ մեր գոյութիւնը: Բայց չէ: Բարեբախտաբար: Մարմինը, այսինքն՝ նիւթը, գոյութեան յատկանիշներէն մէկն է միայն. այլապէս պիտի չկարենայինք զգալ, մտածել, գիտակցութիւն ունենալ. տխրիլ, ուրախանալ: Որովհետեւ նիւթը չի զգար, չի մտածեր եւ չի կրնար ուրախանալ կամ տխրիլ:

Այս ամբողջը ո՛չ գիտ է, եւ ոչ նարութիւն: Բոլոր կրօնները հազարաւոր տարիներ առաջ իսկ յստակացուցած են ու բացայայտած տարբերութիւնը, շփոթը եւ իրենց վարդապետութիւնները ըստ այնմ հիմնուորած: Բայց որովհետեւ կրօնները ստեղծուած են զազանը զպղտու համար մարդ արարածին մէջ, մեռնելու իրականութիւնը վերածած են արարավագոյ զճեփի մը: Այլ թուով՝ հնարած են մահուան գազափարը, ինչպէս նաեւ դժախտ կոչուածը: Եւ այս հնարամտութիւնը դարերու ընթացքին մարդկութեան օգտակար դասնալով շանդեթճ, մարդը դժբախտացուցած է նաեւ: Կատարուած իրողութիւն մը, որ ցաւալի է եւ մտահոգիչ: Վասնում է պարզօրէն, նկատելով, որ կորսնցուցած ենք մեր կեանքին իմաստը, միտքը եւ մտացած, թէ գոյութիւնը նպատակ է ինքնին:

Եթէ ես, օրինակի համար, միայն իմ մարմինն ըլլայի, պիտի չկարենայի գոյի այս պահուն: Պիտի չկարենայի մտածել, ուրախանալ, զգալ, սիրել, եւ՝ ապրիլ բնականաբար: Բայց բարեբախտաբար կը մտածեմ եւ կը զգամ, եւ աւրեմն կ'ապրիմ: Ես աւրել կերպով չեմ կրնար ըմբռնել ապրելու այս հրաշքը, գոր մենաշնորհ մը կը նկատեմ:

Այսպէս, աւրեմն, մենաշնորհ է նաեւ առատօտեան այս ժամուն գրելը, որ ապրելուն կամ գոյութեան մաս կը կազմէ: Իւրաքանչիւր անհատ մարդ, բնական է, իրեն յատուկ եղանակով մը կը հաստատէ գոյութիւնը: Կը ծառայէ նոյն ճպտակին: Եւ անպայմանօրէն կը մատչի երջանկութեան, որ գոյութիւն ունենալու գիտակցութիւն է առաւելաբար:

Ամբողջը այս է:

Գոյութիւն ունենալու գիտակցութիւնը:

Որուն համար երախտապարտ կը զգամ եւ հիմա, ու կը մտկանամ դարձեալ, ինչպէս անցեալին, երբ կեանքը յաւիտենութիւն էր -- անվախճան, բազմապատկուող լինելութիւն: Մահուկները միայն, իրենց անմեղութեան մէջ, ճիշդ կերպով կ'ընկալեմ ապրելու հրաշքը ու կ'ապրին բացարձակ երանութեան մէջ: Այնքան ատեն, որ մարդիկ չեն ազարտած անանց անմեղութիւնը ժամանակի եւ մահուան սարսափով: Ատիկէ ետք կը սկսի դժբախտութիւնը մարդ արարածին համար: Եւ ատկէ ետք միայն մահուկը կը մարդանայ ու կը դառնայ յոցեղի, տկար:

Բայց ես ազատագրուած եմ հիմա, եւ մանկացած եմ վերտոնի: Այսինքն՝ կ'ապրիմ, կը բազմապատկեմ լինելութիւնը ու չեմ ազարտեր կեանքը ժամանակի եւ մահու թոյներով: Որովհետեւ ունիմ գոյութեան գիտակց-

ցութիւնը: Ու կ'աշխատիմ՝ ոչ թէ պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու համար, այլ առաւել վայելիք գողնալու մտադրութեամբ:

Այս իմաստով եւս հանոյամալ մարդ մըն եմ եւ աշխատակը կը նկատեմ բազմաթիւ մոլութիւններէս մէկը:

Այո՛, բարեբախտաբար ունիմ բազմաթիւ մոլութիւններ, գորս ծածկելու կամ ուրանալու պատճառ չունիմ երբեք: Ի՞նչ կարելի է ընել: Ես ալ մարդ եմ ի վերջոյ, եւ նոյնպէս՝ գերեմ իմ տկարութիւններու:

Բայց գոհ եմ:

Որովհետեւ ես ինծի հետ հաշտ եմ, ու խիղճս հանգաբար է:

Իրաքանչիւր գիր, իրաքանչիւր քառ, տաղ եւ էջ՝ կեանքը աւելի կ'իմաստաւորեն ինծի համար, կը գեղեցկացնեն զայն ու կշռոյթ կը դնեն աւորեալս մէջ: Ամէն օր քիչ մը աւելի կը մտնեմ նշմարութեամ ալ կը զարմանամ, հաւատացէ՛ք: Բայց մանաւրջ կը հիանամ, ու հմայուած՝ կը սկսիմ պաշտել բառերը, ոչ ինքնաբերաբար կը շարունակ իրարու քով ու կը մատուցանեն այն, զոր ես պիտի չկարենայի գրել երբեք: Ամէն օր, ամէն օր՝ քաղցր ու յամեցող մեղեդիի մը նման: Ընդհանրապէս, որ կը բխի գոյութեան ակունքներէն, ու վարարած՝ կը պարուրէ մարդը, կը պարէ ամբողջ հետ, կը խայտայ, կ'ստուտուէ, կը գլուխ ու կ'երգէ, կը կրկնուի յամառօրէն, բայց չի յագնիր, չի մաշիր: Ընդհանրապէս, կը վերանորոգուի, կը վերստեղծէ ինքզինք, նոր տարակ կամ գոյն զգեցած ամէն ամբամ:

Այսպէս եմ բառերը: Ինքնիշխան, անկախ, ու երբեմն նոյնիսկ՝ բռնակալ:

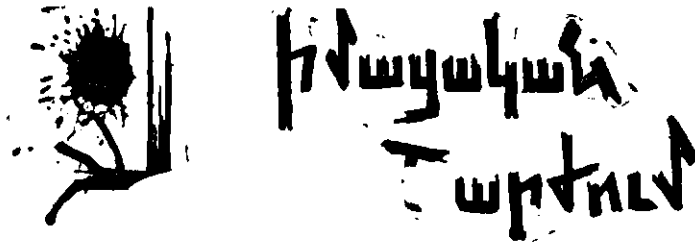
Բայց ես կը սիրեմ անոնց բռնութիւնը, եւ ինքզինքս յանձնած անոնց քայքայներուն, կը գրեմ հիմա այս պատմութիւնը, որ փռք սիրոյ մը պատմութիւնը չէ — ի՞նչ կարելի է ընել:

Թէեւ այս ալ սիրոյ պատմութիւն է, ի՛մ սէրս, որ շատ աւելի գեղեցիկ է, քան միւս բոլոր մարդկային սէրերը:

Վաղը թերեւ, բայց օր մը անպայմանօրէն՝ կը գրեմ մանաւորիկ սիրոյ մը պատմութիւնը, կը գրեմ միւս բոլոր պատմութիւնները:

Այս առաւօտ բառերը ուզեցիմ այս գրել, եւ իրենք գրեցին այն, զոր ես եւս կը կարգամ հիմա:

ԳԷՈՐԳ ԱՃԵՄԵԱՆ

ՃԱՆՉՆԱԼՈՒ ԿԱՃՈՅՔԸ

Մաղիումի իր թափին մէջ գտնուող հայրենի մեր բանասիրութիւնը յաճախ անակնկալներու առջեւ կը դնէ հայ մարդը, մանաւանդ՝ երբ նախահոգեմբերեան տասնամեակներուն մէջ կամ աւելի հետունքը ինկող հարցերուն լուսարանման կը ձեռնարկէ: Կենսագրական տուեալներու ստուգումներուն, ձեռագրային վերծանումներուն ու կարեւոր նախաձեռնութիւններու մասին տրուած սպառնչ անդեկութիւններուն կարգին, մեծ արժէք կը ներկայացնեն այդ բնագաւառին մէջ լուսարձակի տակ արձուած առանձին բանաստեղծութիւններուն ծննդոցին ու դարդագման պատմութեան նուիրուած էջերը:

Հայրենի մեր մտաւորականութեան ծաւալած այս շնորհակալ աշխատանքին մասին ընդհանուր գաղափար մը տուու համար բնթերցողին՝ հետագայ էջերուն կը ներկայացնենք յիշարժան բաղմաթիւ հետազոտութիւններէն երեքը, յեղուական երեք տարբեր ճիւղերով յայտնադործուած երեք բանաստեղծութիւններու պատմութիւնները, միջնադարեան հայերէնով մեղի հասած «Կռունկ»ին պատմութիւնը եւ պատմութիւնները սկսող արեւելյան հարցերէն ու սկսող արեւմտահայերէնով յաջորդաբար մեռք բերուած «Խտայացի աղջկամ երգ» եւ «Կիլիկիա» անուն յայտնի կտորներուն:

«Կռունկ»ը, «Խտայացի աղջկամ երգ»ը, «Կիլիկիա»ն:

Առաջինին՝ հեղինակը անյայտ:

Երկրորդը՝ մեծ մասով նմանութիւն:

Երրորդը՝ համարեալ թարգմանութիւն:

Որոնք սակայն բախտաւոր աստղի տակ ծնած գրական բոլոր կտորներուն պէս, իրենց յայտնութեան առաջին օրէն սկսեալ, ճամբորդեցին սերունդներու հետ ու անթառամ իրենց խորհուրդին ու անյուշի հունչին զօրութեամբ արդէն մտած են մեր կենցաղին մէջ:

Իրապէս, փոխուող պայմանները ու տարբեր յրաւակարգերու ճնշումները դժգոյն ինչ շկրցան նուազեցնել անոնց հմայքը եւ հայրենի երկիրներին տակ թէ ալլուր այսօր եւս կը հնչեն անոնք նոյն ուժղնութեամբ, կ'երգուին բոլորին կողմէ: Աւելի զարմանալին, կամ դարձանալին բացայայտող իրականութիւնը այն է, որ զանոնք երկող մէջ մի անձ, պատանի ըլլայ անիրաւ, այր հասուն թէ ալեհեր ծերունի, անոնց մէջ այնքան հարազատ կը

պգայ ինքզինք, դանոնք այնքան հարազատ կը զդայ իր մէջ, որ ինքն է կարծես անոնց հեղինակը, ինքն է հերոսը, իր խորագոյն իսկութենէն առնուած է մէկ տարրը անոնց թրթուսցուցած խորհուրդին:

Այսպէս եղած է «Կռուկ», «Վտալացի աղջկամ երգ» եւ «Կիրիլիա» անուն բանաստեղծութիւններուն բախտը մեր մէջ, առաջինը՝ դարերէ ի վեր, միւսները՝ մէկ դարէ աւելի ժամանակի մը վրայ, բանաստեղծութենէն տարրեր գործօններ, երգէն տարրեր, ճակատադրի տեսակ մը յարատեւ յուշ, պատմութեան կոչ, ըրձանք, կարոտակէջ խապրիկ մը մեր աշխարհէն, իր աղջին աղատութեան մեռնելու պապակ մը, ու ցանկամ տեսնել...

Ժողովուրդին համարումին մէջ անոնք, երեքն ալ, ապրած են այսպէս, ինքնիշխան, իրենք իրենց ուժով, անկարի հեղինակային վարկերէ, նմանողական կամ թարգմանական նպատակները յետին հարցերուն կարգին ձգող յաղթական գնացքով մը:

Այսուհանդերձ, մարդիկ այդ վարձատրութեամբ կամ նման վարձատրութիւններով երբեք չեն բաւարարուած, դարձած են ետ ու փնտրած հոգեկանութեան, աորնութիւններու ու վայելչութեան տարբերքներ իրենց ընծայած բացառիկ անհատը, գործերուն ծննդոցները, որոնց բնծայած վայելքը պզտիկ չէ նորէն, — ճանչնալու հաճոյքը, Համլէթը մեծ է թերեւս իրեն շուշ փշած Եէյքսփիրէն, աւելի ներկայ, մարդկային էր բարդ կացութիւններով աւելի տիեզերական, բայց մարդիկ դարձնալ կը փնտրեն հեղինակը, առանց հեղինակային իրականութեան թերի կը դտնեն համլէթեան փոթորիկները, ու Եէյքսփիրէ մը գոյութեան կասկածը փարատելու համար կ'անցնին նոյնիսկ արդէն գոյ փաստերէն ու արիւններէն անդին ու վրդովուած խղճմտանքները խաղաղեցնելու համար յանձն կ'առնեն անզամ բանալ շորս դարևալ գերեզմանը, ինչպէս ըրին անդիացիները մեր օրերուն:

Այս մարդին մէջ շատ են ու յատկանշական վերջին կէս դարուն հայրենի մեր մտաւորականներուն արձանագրած նուաճումները, որոնցմէ հաճոյք է կրկին անգամ յիշել Արոփեանի անյայտ բացակայութեան պատճառները յայտնակերպող Ակսել Բակունցի յայտնի փորձը, որ ամբողջ դպրոց մը ստեղծեց, Սայաթ-Նովայի ծննդեան ճշգրիտ թուականը հաստատող Պարոյր Սեւակի բերած լրջը, որ պիտի ընկալուի ու ընդհանրանայ անպայման, Ալմաստ Զաքարեանի կուտակած մանրամասնութիւնները տակաւին՝ Զարենցի առիթով, ու Բակունցի կեանքն ու ստեղծագործութիւնները կենսաբոլոր Ռաֆայէլ Իշխանեանի մանրակրկիտ հատորներն ու յօդուածները, ինչպէս նաեւ տասնեակ ուրիշ գործեր, որոնք նոր որակ մը կը հաղորդեն զբանաստեղծութեան բանասիրական ճիւղին եւ այնքան կենսական են հազար վերիվայրում ապրած ու տարտղնուած մեր ժողովուրդին համար:

Ճանչնալու հաճոյքը անդիմադրելի է մարդ էակին մէջ:

Նաեւ ճանչցնելու հաճոյքը:

Հաճոյք մըն է նոյնպէս այդ երկու հաճոյքներուն մղումով ատպուած արդիւնքին ծանօթանալու հաճոյքը, զոր կ'ընծայեն մեզի հայրենի մեր մտաւորականները, հետագայ էջերուն արտադրուած իրենց հետազոտութիւններուն երկայնքին:

Շ. Ն Ա Ջ Ա Ր Ե Ա Ն

Ո՞Վ Է «ՎՈՒՈՒՆՎԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ո՞Վ է «ՎՈՒՈՒՆՎԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ, Սա մի հարց է, որին դժուար է պատասխանել: Երբը գրաւոր հին աղբյուրներից եւ ոչ մէկում չի կապւում ունէ հեղինակի անուան հետ: Իսկ ինչ-որ բան ասում է: Անկասկած նշանաւոր գրիչներ եւ հրատարակիչները այդպէս են վարուել ոչ այն համազմամբ, թէ իրենք զործ ունեն ժողովրդական երգի հետ, այլ պարզապէս զիտակցելով, որ երգն ունեցել է իր հեղինակը եւ կորցրել(1): Բացի դրանից, նրանցից ունէ մէկը չի փորձել նաեւ ճանաչուած տաղերգուներից ունէ մէկին վերադարձուլ «ՎՈՒՈՒՆՎԸ»: Սա եւս ինչ-որ բան ասում է: Ուրեմն նրանք որեւէ անմիջական կապ, նմանութեան ընդհանուր կէտեր չեն գտել «ՎՈՒՈՒՆՎԻ» եւ ճանաչուած նշանաւոր տաղերգուների երգերի միջեւ: Այն դիտել են իրբեւ ինքնատիպ մի երգ:

Մինչդեռ ձեռագրերի աշխարհից յայտնի չէ «ՎՈՒՈՒՆՎԻ» հեղինակի հետ կապուած որեւէ յիշատակութիւն — նոր շրջանի բանաստեղծութեան մէջ, ընդհակասակն, այդ մասին շատ կարծիքների ենք հանդիպում: Արշակ Բրուտեան «Իտալական մրմունջներ»(2) Վանեցի տիրացու Մկրտիչ է ստորագրուած «ՎՈՒՈՒՆՎԻ»ի տակ: Վանայում տպագրուած «Ազատ երգարան»ում ուն Ղարիբ է ըստ ստորագրում «ՎՈՒՈՒՆՎԸ»(3): Բանահաւաք Սարգիս Քամայեանցը «Միջնադարեան փոքրիկ տաղարան» յօդուածում, մէջ բերելով տաղարանի ցանկը, գրում է. «...իսկ «ՎՈՒՈՒՆՎԻ»ի տաղը, որի հեղինակը միմչեւ օրս անօրոյ են թաղուած ամէնը, իմ կարծիքով պէտք է Նաղաշինն լինի, որ միշտ սիրում է իրեն զարիք անւանել, եւ այս տաղարանում գտնուած նրա երգերի ռիմ շատ մեան է»(4): Կ. Կոստանեանցը 1892 թուականին խորին համոզմունքով գրում է, որ մինչ այդ

երգի հեղինակն անյայտ է եղել, իսկ այժմ յայտնի դարձաւ, որ նրա հեղինակը Նահապետ Քուչակն է(5): Կ. Կոստանեանցի յայտարարութիւնը ասանդոթի ուժ է ստանում, եւ այնուհետեւ շատերն են Քուչակի անուան հետ կապում «ՎՈՒՈՒՆՎԸ»: Հ. Աճառեանը 1910 թ. ընդօրինակում է մի ձեռագիր տաղարան («Վիեննայի ցուցակ, № 1042») եւ «ՎՈՒՈՒՆՎԻ»ի նկարագրութեան մէջ փակագծում յիշատակում է. «Հեղինակ՝ Նահապետ Քուչակ»(6): Արթուր Զամինեանը գրում է. «Պանդխտութեան երգերու մէջ Քուչակ կը ցոյցանէ զարիպի թշուա կիսմէր: Այս երգերն ալ քառյակներով կազմուած են, բայց կայ եւ ընդարձակը, ինչպէս ամենու ծանօթ «ՎՈՒՈՒՆՎԸ», ուստի՝ կու գասք(7): Վրթոնէս Փափագեանը երկու տարբեր կարծիքներ է յայտնում «ՎՈՒՈՒՆՎԻ» հեղինակի հարցի վերաբերեալ. «Ինչ վերաբերում է պանդխտութեան երգերին, — գրում է նա, — ապա դրանց զարդն է կազմում ժողովրդական ամենահին բանաստեղծութիւններից դոնէ միջին դարերից մեզ հասած յայտնի «ՎՈՒՈՒՆՎԸ» երգը, որ ծանօթ է գրեթէ ամէն հայի»(8): «Պանդխտութեան երգերը, — նշում է նա մի այլ առիթով, — գոնէ մինչեւ այժմ ժողովուած. ները, թէեւ քիչ են, բայց գեղեցիկ բաներ են: Այնուամենայնիւ, նրանք անհամեմատ թայլ են «ՎՈՒՈՒՆՎԸ», ուստի՝ կու գասք» երգից, որն, ինչպէս կարծուած է, Նահապետ Քուչակինն է»(9): Գ. Ս. Քուչարեանը եղած անունների վրայ աւելացնում է նաեւ Յովհաննէս Երզնկացու անունը: Նա գրում է. «Մեզ հասած այդ ժանրի ստեղծագործութիւններից ժողովրդին յատկապէս սիրելի է «ՎՈՒՈՒՆՎԸ» տաղը, որը մինչեւ մեր օրերն էլ պահպանել է իր գեղարուեստական ներգործութեան ուժը: «ՎՈՒՈՒՆՎԻ»ի հեղինակը

կուտեան հարցի վերաբերեալ առայժմ միասնական կարծիք չկայ: Ենթադրուով եմ տարրեր հեղինակներ, որոնց քուով է եւ XIII-XIV դդ. բնութագրու Յովհաննէս Երզնկացի»:

Ինչպէս տեսնուած ենք, Հայ նոր շարժումի բանասիրական գրականութեան մէջ Վեռնայի վերագրուել է հիմնականում երեք նշանաւոր տարերգուներէ՝ Յովհաննէս Երզնկացուն, Մկրտիչ Նաղաշին եւ Նահապետ Քուչակին: Վեռնայի Յովհաննէս Երզնկացու տնտեսն հետ կապուած մասին տեղեկանում ենք Ք. Ս. Քուչնարեանից: Մեզ շտապողոց իմանալ, թէ անտանի երաժշտագէտը ի՞նչ ազդիւր նշանակութիւն ունի, կամ ո՞վ է այդ վարկածի հեղինակը: Սակայն ով էլ լինի, այդ միեւնոյն է: Այստեղ, անշուշտ, հարուստ է անտեսած Յովհաննէս Երզնկացուն վերագրուող որոշ քառական-հարաններէ դարձափոխական յարակցութիւնը Վեռնայի հետ: Իսկ թոյլ կուտան է: Մենք որոշակի այլ կապ չենք նկատուած Երզնկացու ստեղծագործութիւններէ եւ Վեռնայի միջեւ: Վեռնայի Մկրտիչ Նաղաշին վերագրուելու համար Ս. Քամալեանցի եղբայրները նոյնպէս համոզել չէ: Նաղաշը ե՞րբ է իրեն դարձրել կոշիկ: Դարձրել նրա երգերի քնարական հերոսն է: Ինչ վերաբերում է Ս. Քամալեանցի այն պատճառաբանութեանը, թէ երգի խորագրերը (իր ձեռքի տակ ունեցած տաղարանում)՝ «Ճաղ կուտնի դարձրիմ սիրոյ», թոյլ է տալիս այդպէս մտածելու, ապա դա պարզապէս նշանակուած է երգ դարձրի սիրոյ մասին եւ ոչ թէ դարձրի կամ (ըստ Ս. Ք. ի) Նաղաշի գրած երգ:

Վեռնայի Նահապետ Քուչակին վերագրելու կարծիքն աւելի տարածուած է դասը: Այս խնդրում թուում է, թէ մեծ դեր է խաղացել նախ՝ Արիստակէս Տեղանցի կողմից Հայրենները Քուչակին վերագրելու հանգամանքը, եւ ապա՝ Խրիմեան Հայրիկի ներքին համոզմունքն այդ առթիւ: Խրիմեան Հայրիկը մի ատանման կի սէր է ունեցել Քուչակի նկատմամբ, անամբ երգել է նրա երգերը: Այս պատճառով Խրիմեան Հայրիկի շուրջ համախմբուած մի շարք նշանաւոր գործիչներ

(Մակար Եկմալեան, Վրթանէս Փափազեան, Կարապետ Կոստանեանց, Մանուկ Աբեղեան, Կոմիտաս, Հրաչեայ Աճառեան եւ այլք) կարծէք թէ լուր համաձայնութեան են գալիս Վեռնայի վերագրելու հարցում:

«Սրիմակուեցաւ 1695 թուի ձեռնագրանից... — գրում է Կ. Կոստանեանցը, — հեղինակն անծածոք էր համարուով, սակայն ինչպէս 1893 թուի «Արձագանգ»ից (№ 101) երևում է, սուրբ հեղինակն էր հարակալու գիւղացի Քուչակ (Զիշակ) Նահապետը» (10): Վերադարձուած տպագրուած այդ յօդուածից չի պարզուած, թէ Կ. Կոստանեանցն ի՞նչ հիմքով է Քուչակին վերագրում Վեռնայի: Ահա այդ յօդուածի սեղմ բովանդակութիւնը: 1893 թ. Օգոստոսի 30ին Խրիմեան Հայրիկի՝ Ներքինեան դպրոցն այցելելու պատուին (Կ. Կոստանեանցն այդ ժամանակ դպրոցի տեսուչն էր) կազմակերպուած է մեծ հանդէս: Հանդէսում դպրոցի երգչակի խումբը Մակար Եկմալեանի ղեկավարութեամբ ազգային մի շարք երգերի հետ միասին կատարում է նաեւ Վեռնայի: «Ապա, — կարդում ենք «Արձագանգ»ում, — սպայ պարոն Ամիրեանը ելլեց Վեռնայի, ուստի՝ կու դաս» պանդուխտի երգը: Հայրիկը մտախօս լուր էր... Գ. Ամիրեանը առաջ անցաւ եւ համբուրեց Հայրիկի արջ: Հայրիկը հարցրեց ճիշտ, թէ մտ գիտե՞ ով է գրել «Կուտնի»ը: — Ձեռ գիտեր: (Ապա ցոյց տալով Կ. Կոստանեանցին). — «Աս գրեր է մի քանի ամիս առաջ: Վանէն վեց ժամ հեռու Արշակ գիւղ կայ, անորմէ մի ժամ հեռու հաստակուածիս, սա գիւղի մօտ բլրակ մի կայ, գլխին Ս. Թարսու եկեղեցին. անորմէ մի քանի քայլ հեռու գերեզման կայ, որ Զիշակին անուանով է: Ան է գրեր: Քուչակ էր գրիլը, բայց ժողովարդը Զիշակ կըսէ» (11):

Արդ, ո՞վ կարող է լինել Հայ պատմագրութեան շարժումների հեղինակը: Ս. Քամալեանցի այն կարծիքը, թէ Վեռնայի Մկրտիչ Նաղաշի տարերգուներն շատ նման է, մեզ տրամադրեց անդրադառնալու այս հարցին լայն անուամբ:

«Կոուսկո»-ն՝ միայն Մկրտիչ Նաղաշի, այլև միջնադարեան ողջ աշխարհիկ բանաստեղծութեան արուեստին, ոմին մօտիկ ու հարազատ է: Նման հարազատութիւն ունեն միջնադարեան աշխարհիկ բոլոր քնարերգուներէ ստեղծագործութիւնները: Յայտնի է, որ նրբմէն այդ հարազատութիւնն ու նմանութիւնն այնքան բացարձակ են, որ գրելները, ինչպէս նաև բանաստեղծները, մէկի ստեղծագործութիւնը վերադրել են միւրին:

Ոնցիւրն այն է, որ պատմական համապատասխան փաստերի բացակայութեան հետ մէկտեղ՝ միջնադարեան մեղայտնի տարեդրուներէ ժառանգութեան մէջ չկան «Կոուսկո»ի քնարական կերտուածքին լիապէս համախօս այնպիսի երգեր, որոնք իրատունք տային նրանցից մէկն ու մէկին վերադրելու «Կոուսկո»: Հպանցիկ կարծիքներն ու ենթադրութիւններն այս գէպքում գին չունեն: Դարձեալ յիշե՛ք Մկրտիչ Նաղաշին: Լեզուածական որոշ ընդհանրութիւններ կարելի է տեսնել նրա «Ողբ... վասն Օնցեցիցն», «Տաղ սասցեալ վասն զարիպի», «Երատական քաներ...» խորագրերով երգերի եւ «Կոուսկո»ի միջև: Այս տաղերում տեղ գտած «այնքա լոյս չկայ», «քապտիր կա անէր», «սրտիկն արիւնի», «գաչերմ ի բալար անէ», «զարիպիմ սիրամ է սուգ», «գաչերդ ի լալու», «խիստ դառն ու լեղի», «օրիկ մի խնայ կու տայ», «բայց ետ դառն աւ լեղի» եւ այլ կապակցութիւններ յիշեցնում են «Կոուսկո»ի ոճական որոշ արտայայտութիւններ, բառաձեւեր (կարելի է համոզմունքով ասել, որ «Կոուսկո»ի հեղինակը ծանօթ է եղել Մկրտիչ Նաղաշի երգերին): Բայց միջնադարեան ո՞ր բանաստեղծի մօտ չլուկան ոճական ընդհանրութիւններն նման եւ այլ օրինակներ: Մինչդեռ «Կոուսկո»-ը միջնադարեան հայ այլ քնարերգուներէ երգերից տարբերում է իր ներշնչանքի թափով, յուզական լիցքով, հոգեբանական խորունկ ներդրութեամբ եւ, որ գլխաւորն է, ընդհանրացման իւրատիպ ուժով: Մկրտիչ Նաղաշի վերոյիշեալ տաղերը եւս ունեն սոցիալական հնչողութիւն, գեղե-

ցիկ ու ազդեցիկ են, սակայն դրանք բանաստեղծական այլ համաձուլուածքի երգեր լինելու հետ միասին, առանձին-առանձին իրրեւ ամբողջութիւն աւելի շատ իրական-առարկայական են, ճանաչողական, իրատական տիպի տաղեր են, քան թէ իրական-քնարական, հոգեբանական եւ ընդհանրական:

«Կոուսկո»ն աւարտուն երգ է. ինչպէս նկատեցինք, ունի յուզական զարգացման վերընթաց դիմ, դրամատիկ լիցք (սի-ժետային թոյլ գծի հետ մէկտեղ): Այս դիմերով, ինչպէս նաև «Կոուսկո», ուստի՞ կու գաս, ծառայ եմ ծայմիդ» տողով երդն աւետում է նոր ժամանակների բանաստեղծութեան մուտքը: Եղած կարծիքներն ու ենթադրութիւնները սպասում են պատմական փաստերի յայտնութեան. «Կոուսկո»-ը առայժմ մտում է իրրեւ անյայտ, անանուն բանաստեղծի գրուկան յուշարձան: Մի բան միայն որոշակի է, որ այն շարքային բանաստեղծի գրչի արգասիք չէ: Որքա՞ն տաղանդներ են անհոգ մնացել...

Ո՞րն է, սակայն, «Կոուսկո»ի հայրենիքը, ծննդավայրը: Այս հարցին եւս չի կարելի որոշակի պատասխան տալ: Մեր մեռած տակ եղած գրաւոր աղբիւրների համաձայն, «Կոուսկո»-ը XVII դարի երկրորդ յիսնամեակում տարածուած է եղել Պոլսում, Բուքարեստում, Ադրիանապոլսում, Շապին-Պարահիսարում, Հալեպում, Երուսաղէմում, Պատմական բերումով հայերն ապրել եւ աշխատել են աշխարհի շրջա կողմերում: Հայարնակ ամէն մի վայր, ամէն մի գաղթօճակ իրաւամբ կարող էր լինել «Կոուսկո»ի ծննդավայրը: Որոշ հանդամանքներ թոյլ են տալիս ենթադրելու, որ «Կոուսկո»-ը կարող է ստեղծուած լինել Պոլսում՝ Երզնկայից, Կարեից, Վանից, նման մի այլ քաղաքից կամ դաւառից Պոլիս գաղթած մի հայ բանաստեղծի կողմից... Երգի լեզուն ու ոճը, ինչպէս ասացինք, ամէնից աւելի հարազատ են «Յ ճիւղին պատկանող բարբառներին, Բացի այդ, Պոլիս է եղել հայ պանդխտութեան տ-

մենաճին եւ ամենամեծ օջախը, որոպէս առեւտրական, արհեստաւորական կենտրոն, Պոլիսն է ամէնէնց աւելի լայն բացել իր դռները Հայ պանդուխտի առաջ: Յայտնի է, որ դեռ բիւզանդական շրջանից Հայեր են բնակուել այնտեղ, իսկ Պոլիսի անկումից յետոյ, առաւելապէս XV դարից ի վեր, Հայ աշխատաւորները, արհեստաւորներն ու վաճառականները ապրուստ եւ շահ որոնելու Համար աւելի հոծ խմբերով են գաղթել Պոլիս: Մի այլ Հանդամանք: Երգն առաջին անգամ տպագրուել է Պոլսում, ունեցել է բազմաթիւ ընդօրինակութիւններ: Միայն XVIII դարում Վրաստանի Պոլսում տպագրուել է եօթը անգամ, երբ գրուել է, հաւանաբար, տարբեր եղանակներով... Այս բոլորը ինչ-որ բան թելադրում են, բայց վիճական խօսք ասելու իրաւունք չեն տալիս:

Վրաստանի Հնդկական եւ տեղի Հարցերի անորոշութիւնը, բնականաբար, անորոշ են դարձնում նաեւ նրա յօրինման ժամանակի Հարցը:

Երբ բանասէրները Վրաստանում անհատական երգ նկատուելով՝ մերթ Եւրոպայում, մերթ Միջերկրի Նաղաչին, մերթ էլ Նահապետ Փուշկին են վերադրում, երգի ծննդեան ժամանակը տատանում է XIII-XVI դարերի միջև, իսկ երգ երգը դիտում է իրբեւ Հաւաքական, կուկիսիւ ստեղծագործութիւն՝ մեծանուն է տատանումների շրջադիտքը: Այդ բնական է. ինչպէս նկատուեց, ժողովրդական երգի Եւրոպայում որոշելը խիստ դժուար խնդիր է: Ձեռագրերում երևում է գալիս XVII դարից սկսած, — նրկատում է Աս. Մնացականեանը, — Երևանի է հաւանաբար XVI-XVII դարերում: Իրօք, միայն ենթադրաբար կարելի է շրջադիտել Վրաստանի ծննդեան ժամանակահատուածը: Բայց ենթադրութիւններն էլ պէտք է ինչ-որ շարժով (զոնէ կոզմոնակի փաստերի օգնութեամբ) Հիմնաւորուեն, Հաւանականութեան ուժ ստանան: Կարծում ենք, որ Վրաստանի շէր կարող ծնուած լինել ո՛չ XIII-XIV դարերում եւ ո՛չ էլ XV դարում: Այն, ինչ-

պէս արդէն նկատուեցինք, աւելի ուշ շէր-ջանի ստեղծագործութիւն է: Ի՞նչ Հիմք ունենք այդպէս կարծելու:

1. Վրաստանի մագնիսական ներգործութիւնից շէր կարող խուսափել նրան ժամանակակից քնարերգութիւնը, մինչդեռ XIII-XIV-XV դարերի բանաստեղծութիւնը, գրականութիւնն ամբողջութեամբ մնում են Վրաստանի անտեղեակ, անարձագանդ: Այդ դարերի անհատական եւ ժողովրդական երգերի, կրօնական թէ աշխարհիկ բանաստեղծութեան ոլորտներում եւ ոչ մի տեղից չի լոււււ Վրաստանի կանչը, շուրջ...: Եւ յիշել XV դարի բանաստեղծ Կիրակոս եպիսկոպոսի «Գովախաւի քաջագործ» ընդարձակ երգի Համապատասխան քառականներում Հանդէս բերուած կրօնիկ չի առնչուում բուն Հարցի՝ պանդխտութեան հետ, թէեւ պա վճարական նշանակութիւն չունի: Պանդխտութեան Հին Հայրեններից պանդխտութեան անտունները մտած այնքան մտ օրինակներ, փոխակերպումների մէջ (չյայտն քննական վերլուծութիւնը հատուկաբար կատարել է Մ. Արեղեանը) չկայ ոչ մի Վրաստան: Բայց գրանցում, ինչպէս նաեւ Վրաստանի եւ պանդխտութեան այլ երգերում, «Հալապ» քաղաքը Հանդէս է գալիս որպէս պանդխտութեան վայր, որով համոզուած ենք, թէ որքան վաղ ժամանակներից ի վեր Հալապը Հայ քնարերգութեան մէջ յիշատակում է իրբեւ պանդխտութեան բաղաճ:

2. Վրաստանի ազդեցութեան հետքերը, ոչ շատ որոշակի, նկատուած են XVII դարի սկզբներից, իսկ ընդհանուր հետաքրքրութիւնը երգի նկատմամբ երևան է գալիս XVIII դարի վերջերից, այն շրջանում, երբ նորանում է Հայ Հասարակական-քաղաքական միտքը, երբ Հայ մտաւորականութեան առաջադիմ շերտերի ներկայացուցիչները ձգտում են միաւորել, իրենց ուժերն արդէն՝ ազգային-ազատագրական պայքարի նշանաբանով:

3. Վրաստանի ինչպէս նկատուեցինք, արտայայտում է նոր ժամանակների բանաստեղծութեան շունչը, ունի իր մէջ

ներ ժամանակների բանաստեղծութեանը յատուկ երանդներ: Ընդունուած է ասել, որ Մկրտիչ Նազաչի պանդխտութեան երգերը մնացին չգիրագրուած: Բայց Վեռնոյն էր միայն, որ ստեղծուած լինելով նրանցից յետոյ, հաւասարուեց նրանց եւ առաջ անցաւ՝ իբրեւ ազգային սրտամորձոց երգ-բանաստեղծութիւն:

4. Կարծում ենք, որ երգի XVII-XIX դարերի 22 գրչութեան 8 տարբեր, միմեանցից անկախ խմբերը մայր ակունքից բխող այն առուակներն են, որ զաւրիս են ո՛չ շատ հեռուներից եւ ոչ էլ շատ մոտիկից: Միայն XVII դարի 70-90ական թուականների կարճ միջոցում երգը դժուար թէ փարողանար այդքան լայն տարածում գտնել (Պոլիս, Բուխարիս, Շապիւն-Փարահիսար, Աղբիւսանապոլիս, Երուսաղէմ, Եւայն) եւ, որ զիսաւորն է, միմեանցից անկախ այդքան զրշագրուածներ ունենայ:

5. Վերոնկի 1679, 1682-94 եւ 1695 թուականների ընդօրինակութիւնների տարբերութիւնները, ինչպէս նաեւ արեւելաւայ խօսակցական լեզուին յատուկ որոշ ընթացումների ակնյայտութիւնը ցոյց են տալիս, որ երգը XVII դարի 70-90ական թուականներից առաջ է սկսել իր ճանապարհորդութիւնը, եւ որ առերւակն կէսդարեայ, դուրջ զեռ աւելի միջոց էր պէտք նման ճանապարհորդութեան համար:

6. Միաժամանակ Վերոնկին այնպիսի երգ է, որ կարող էր տարածում ստանալ անմիջապէս, հենց իր եննդեան օրից եւ ժողովրդականացման արագ ընթացքի մէջ կորցնել իր հեղինակին եւ հեղինակային բնագրի առաջին ընդօրինակութիւնները:

7. Վերոնկի տաղաչափութեամբ քնարական երգեր XIII-XIV դարերում գրեթէ չկան: Թէեւ Ներսէս Շնորհալիի եւ Գրիգոր Տղան ստեղծեցին կարճ տողերով բազմաշափ բանաստեղծութիւններ, սակայն Վերոնկի չափը՝ 11 վանկանի, 6-5 հատածով, հետագայում XV-XVIII դարերում է շատ զործածական դառնում: Նման չափի ու յանգաւորման ստեղծագործութիւններ հանդիպում

ենք Մկրտիչ Նազաչի, Առաքիլ Միւնեցու, Առաքիլ Բաղլիւցու, Գրիգորիս Աղթամարցու, Կաշատուր Կարբերոցու, Զաքարիա Գնունեցու, Պետրոս Լափանցու, Պաղտատար Դպիրի եւ XVII-XVIII դարերի աշուղների մօտ:

8. Առաւել ուշադրաւ մի հանդամուք. Վերոնկին իր կառուցուածքային առանձնայատկութեամբ այն առաջին բանաստեղծութիւններից մէկն է, որ կրկնուած են առաջին տան երկրորդ եւ չորրորդ եւ մնացած բոլոր տներին չորրորդ տողերը: Նման երգեր մեզ յայտնի չեն XVI-XVII դարերից առաջ: Այդ մեք լայն տարածում է գտնում XVII-XVIII դարերի աշուղական եւ գրական բանաստեղծութեամ մէջ:

Վերոնկի Վանդամեցիները, թէեւ կողմնակի, բայց ինչ-որ չափով օղնուած են որոշելու Վերոնկի եննդեան հաւանական ժամանակահատուածը: Դա, թերեւ, XVII դարի առաջին յիսնամեակն է կամ աւելի առաջ՝ XVI դարի երկրորդ կէտը:

ՇՈՒՇՈՒՆԻԿ ՆԱԶԱՅԻՆ

(1) Միայն Վիեննայի Միքսարեամ միաբանութեամ մատենագրամիս № 166 ձեռագրուած (ժամանակ՝ 1758 թ.) Վեռնոյն խորագրուած է՝ «Գետրոս աստեղծ» (տե՛ս 2, Տաշեան, Յուլիանայի կայերեմ ձեռագրուած մատենագրամիս Միքսարեամից ի վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 481): Հասկանալի է, որ գրիչը Յուլիանայի Վեռնոյն երգիչն էր ո՛չ եննդեանից: (2) Տե՛ս Արաչ Բրուտեան, Իտալիան մըք-մուկներ, Ալեքսանդրապոլ, 1901, էջ 109: (3) Տե՛ս Վեգտ Երզրամ, կամ Մրտաւե կայկական, Վառնա, 1908, էջ 60: (4) Մ. Պամպուկեան, Միջնադարեան փոքրիկ սաղարամ, Վերնագրամ, 1898, № 18: (5) Տե՛ս Կ. Կոստանեանց, Վերոնկի Նազաչ եւ իւր տաղերը, էջ 61: (6) ՎՄայր ցուցակ հայերեմ ձեռագրուած, հատոր II, կարգից 2. 2. Ոսկան, Վիեննա, 1868, էջ 696: (7) Արաւաճ Զամբեան, Հայ գրականութեան պատմութիւն, Ա. մաս, Ն. Նախիչեւան, 1914, էջ 227: (8) Վ. Փափուկեան, Հայ գրականութեան պատմութիւն, Թիֆլիս, 1907, էջ 806: (9) Ղոյմ սեղան, էջ 108: (10) Կ. Կոստանեանց, Վերոնկի Նազաչ եւ իւր տաղերը, էջ 60-61: (11) Վերնագրամ, 1893, № 101, էջ 98: (12) Վեռնոյն, միջնադ. ժող. երգեր, էջ 665:

Կ Ռ ՈՒ Ն Կ

Կռռ'ննկ, ուստի՞ կու գաս, ծառայ եմ ձայնիդ,
 Կռռ'ննկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս,
 Մի՛ վագեր, երամիդ շուտով կու հասնիս.
 Կռռ'ննկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

Թռռեր եմ, եկեր եմ մլխերս ու այգիս,
 Բանի որ ա՛խ կ'անեմ՝ կու բողբոլի հոգիս,
 Կռռ'ննկ, պահ մի կացիլ, ձայնիկդ ի հոգիս.
 Կռռ'ննկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս:

Բեզ խապար հարցնողին չես տամիլ տալապ,
 Ջայնիկդ անուշ կու գայ քան զքրի տօլապ,
 Կռռ'ննկ, Պաղտատ իջնուս կամ թէ ի Հալապ.
 Կռռ'ննկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս:

Սրտերնիս կամեցաւ, ելանք գնացանք,
 Այս սուտ աստղնուորիս տերտերն իմացանք,
 Աղուհացկեր մարդկանց կարօտ մնացանք.
 Կռռ'ննկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս:

Աստղնուորիս քաներն կամաց-կամաց է,
 Միթէ Աստուած լսէ, դռնակն բացէ,
 Ղարիպին սիրտն է սուգ, աչերն ի լաց է.
 Կռռ'ննկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս:

Աստուած, քեզնէ խնդրեմ մուրվիթ ու փերեմ,
 Ղարիպին սիրտն է խոց, միկերն է վէրէմ,
 Կերած հացն է լեղի ու ջուրն է հարսմ.
 Կռռ'ննկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս:

Ո՛չ լուր օրն գիտեմ, ո՛չ ըսկիրակին,
 Ջարկած է զիս շամփուրն, բռնած կրակին,
 Այրիլըս չե՛մ հոգար, ձեզնէ՛ կարօտ իմ.
 Կռռ'ննկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս:

Հաստով պատկեր եմ, ճերմեւ է Փրշիի,
 Հոտոյն այլ չեմ գարշեր, կու թուի մուշկի,
 Շատ հասրէք մնացանք անկողնու, տօշկի.
 Կոռ'նկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս:

Պոզտատու կու գաւ, կ'երբաւ ի Սէրատ,
 Թղթիկ մի գրեր եմ, տամ ճեգ ամանաք,
 Աստուած թող վկայ լինի քա վերաջ,
 Տարեալ հասուցես գարդ իմ սիրելեաց.
 Կոռ'նկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս:

Գրեր եմ մէջ քղթիս, թէ հոս մնացի,
 Օրիկ մի օրերում պաշերս չի բացի,
 Միրելի՛ք, ձեզանէ կարօտ մնացի.
 Կոռ'նկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս:

Աշունն է մտեցեր, գնալու ես թէպտիք,
 Երամ ես ժողովեր հազարներ եւ բիւր,
 Ինձ պատասխան չի տուիր, ելար գնացիր.
 Կոռ'նկ, մեր աշխարհէն, գնա՛, ետնացի՛ր:

Մ. Յ Ա Կ Ո Ր Ե Ա Ն

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԻ «ԻՏԱԼԱՑԻ ԱՂԶԿԱՅ ԵՐԳ»Ի ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐԻ ՇՈՒՐԶ

Յեղափոխական-դեմոկրատ Միքայէլ Նալբանդեանը եւ հայ ակնաւոր հրատարակատու-խմբագիր Ստեփան Ոսկանեանը ստեղծագործական-հրատարակատուական շատ ընդհանրութիւններ ունեն, միմեանց նկատմամբ սողորուած էին փոխադարձ համակրանքով, համատեղ պայքար էին ծաւայում ընդհանուր հակառակորդներէ՝ յետագէժ գործիչներէ ու վաղափարախօսներէ դէմ: Դա հաստատող բազմաթիւ փաստեր զիտական շրջանառութիւն են գտել պատմարանասիրական աշխատութիւններում՝ «Մանաստրայէս շենչտելով Նալբանդեանի եւ Ոսկանեանի փոխհամագործակցութիւնն ու իրար վրայ ունեցած փոխադարձ ներգործութիւնը»:

Աւելի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը, սակայն, երեւան է հանում նոր փաստեր ու զրական-հրատարակատուական ընդհանուր էջեր, որոնք արժանի են յատուկ ուշադրութեան: Տուեալ դէպքում խօսքը վերաբերում է Մ. Նալբանդեանի հանրայայտ «Իտալացի աղջկայ երգ 1859 թուականից» բանաստեղծութեան («Հիւսիսափայլ», 1861, № 11) սկանհանական հարաւոր սկզբնաղբերին:

Մեր գրականագիտութեան եւ պատմագրութեան մէջ կարծիք է յայտնուել, թէ Նալբանդեանի «Իտալացի աղջկայ երգ»-ի համար խթան է հանդիսացել իտալացի պոետ Լ. Մերկանտինի «Սապիրցի հասկահաւաքը» հռչակաւոր բանաստեղծութիւնը, որին նա կարող էր ծանօթ

լինել «Պալեստինայա գլխողայ» (Լոնդոն) 1859 թ. № 5-ից՝ Ա. Ի. Գերցենի արձակ թարգմանութեան հրատարակութիւնից» (տե՛ս Մ. Նալբանդեան, ԵԼԺ, Կ. 1, էջ 506 եւ Ա. Յովհաննիսեան, Նալբանդեանը եւ նրա ժամանակը, Կ. 2, էջ 188):

Այդ կարծիքը դարձել է հաստատուն ու իշխող եւ տեղ է գտել մի շարք մեծագործութիւններում ու այլ հրատարակութիւններում, թէեւ առաջին անգամ այն յայտնողը՝ բանասէր Նշան Մուրադեանը, խստովանում էր, որ նման կարծիքներին չպէտք է աւելի նշանակութիւն տալ, քան նրանք ունեն (Մ. Նալբանդեան, ԵԼԺ, Կ. 1, էջ 504): Տարածում գտած այդ կարծիքը յատուկ քննել է դոկտոր-պրոֆեսոր Ս. Դարօնեան, լեռացնելով կասկածի տեղիք շտուղ հետեւութիւններով: Խօսքը վերաբերում է Մերկանտինի «Սապիրցի հնձուրուիին» խորագրով թալլադին: Այստեղ, ինչպէս նրա գերցենեան արձակ թարգմանութեան հիման վրայ վերադարձում է Մ. Դարօնեանը, հրնձուրուհին փառաբանում է քաջարի հրամանատարին ու նրա զինակիցներին. «Նրանք երեքհարիւրն էին՝ ցսկել ու ուժեղ...: Նրանց առջեից քայլում էր երիտասարդ գորահրամանատարը՝ ասկեներ ու կապուտայեայ...: Ես սրտապնդուեցի, բռնեցի նրա թիւր եւ հարցրի. Յո՞ւ երթաս դու, զեղեցիկ գորավար»: Նա իմն մայեց ու ասաց. «Քոյր իմ, գընում եմ հայրնմիքի համար մեռնելու»:

Ու իմ սիրտը խիստ մղկտաց, ու ես ուժ չգտայ շնորհալու։ «Աստուած քեզ օգնական...»: Նրանք երեքհարիւր էին՝ ջանքի եւ ուժեղ... եւ մրանք բոլորը գտնեցին»։

Ուղիղ գծով Լամբէի «Արի գինուրք» ստեղծագործութիւնը յիշեցնող (տե՛ս Ստ. Ոսկանեանի «Արեւելք» 1855 թ. № 1-ում) այս բալլադի եւ Նալբանդեանի «Երգքի համարման առի՞ւ արուող հգրակացութիւնը յանգում է հետեւեալին. «Էի հարկէ, սրտչակի համահնչիւնութիւն կայ Նայրանդեանի «Երգք»ի եւ Մերկանտիմիի բալլադի միջեւ։ Համահնչիւնութիւն, բայց ոչ ակնին։ Խոսկացի բանաստեղծի քալլադը կարող էր Նայրանդեանի համար իթան հանդիսանալ իր օրիգինալ «Երգք»ը գրելու» (էջ 212)։ Այնուհետեւ նա նկատում է, որ «միայն գրական սկզբնաղբերքը Էիլ էր ռզեշնազ բանաստեղծութիւն կերտելու համար։ ...1860ի վերջերիս եւ 1861 թ. ապրիլի սկզբներին հայ բանաստեղծը եղել է Խոսկալուստ, տեսել եւ զգացել է այն հայրենասիրական վերելքը, որ համակնի էր Խոսկալուստի...» (էջ 213)։

Հետագոտի կարծիքով, Մ. Նալբանդեանը «Խոսկալուստի ազնկայ երգք» ըսկելու է գրել 1859ին՝ Մերկանտիմիի բալլադի ազդեցութեան տակ, բայց գո՛չ չլինելով գրածից, հետագայում՝ 1860-1861ի հղբազծերում անձնական տպաւորութիւններ ստանալով «Փոքրորակուղ Խոսկալուստ», գտաւ այն թեման, որ թեւազրից գրելու «Երգք»ի «հրեք հղբափակող զատեակները»՝ Հասցեագրուած «Հայ Հայրենասէրներին», Լատ ալլա՞, Մ. Դարոնեանը գտնում է, որ Նալբանդեանի բանաստեղծութեան տակ պէտք է դրուեն նրա առաջին եւ հրկրորդ հատուածները գրուելու տարիթուերը՝ «1859-1861» (աւելի ճիշդ կը լինի տակ՝ 1859, 1861), թէեւ նրա տակ իբրեւ գրութեան վայր նշում է գերմանական բնակավայրը՝ Զոդեն, որտեղ բանաստեղծը եղել է 1859ի Յունիսի առաջին կէսին։

Հետաքրքրական այս դիտարկումներն ինքնին համոզիչ են, եւ զաւելի է ամ-

բազնուում Մ. Նալբանդեանի մի նամակից բերուող տողերով, որոնք գրուել են «Երգքի ենթագրուող գրութեան ժամանակաշրջանում՝ 1860 թ. Դեկտեմբերի 30ին (1861 թ. Յունուարի 11ին), Նէապոլից. «Ձեմ նախանում Խոսկալուստի ազատութեան, դարս հակառակ առ ի սրտէ ուրախ եմ, սակայն տեսնելով մտա ազատութիւնը եւ իմ ազգի տկարութիւնը, կրծում է սիրտս եւ այրում է հոգիս... Էտեան եւ վերաւիին ծիտում են. Արարատի հին վալկանի մէջ մի՞քէ կրակ կը մնայ ի սպառ... մտեաքեր մտածութիւն» (Մ. Նալբանդեան, ԵԼԺ, հ. 4, էջ 86)։ Եւ, իբրք, կարծես թէ «Երգք»ը եւ Յ. Սըրվանեանին ուղղուած այդ նամակը գրուել են միտմանակ, հենց Խոսկալուստ, ունեն տեստային զուգարկութիւն։

Բարձր գնահատելով հմուտ գրական նաղէտի այդ գիպուկ համադրումները, ուզում ենք ուշադրութիւն հրահրել, մեր կարծիքով, աւելի վստահելի մի աղբերի վրայ, որը, թուում է, «սոսկէ բանալի» է Նալբանդեանի բանաստեղծութեան ստեղծագործական սկզբնաղբերքը ճշդելու, նրա հետ կապուած հարցերը պարզելու համար։ Այդ աղբերը Ստեփան Ոսկանեանի «Արեւուտէ» հանդէսն է, որ հրատարակուել է Փարիզում, 1859 թուականին, ապա 1864-1865ին։

Ստ. Ոսկանեանն, առհասարակ, տագորուած էր յեղափոխական ոգով, ազատութեան ու ազատագրութեան մեծ ջատագով էր, Փարիզի պրոլետարիատի յեղափոխական պայքարի ակտիւ մասնակիցը։ Նա առանձնաատուկ պաթոսով է արձագանգել Խոսկալուստի Ժողովրդի մղած ազատագրական պատերազմին՝ նրա լուսարանմանը տրամադրելով իր հանդէսի 1859 թուականի 10-16րդ համարները։ Ըստ որում, պատերազմի յաղթական աւարտից յետոյ դիմելով իր ընթերցողներին, նա թափանցիկ ակնարկով նկատել է, թէ «պատերազմին տիեզերալուր շիտքը ու ռազմական շառաչիւնը միայն ստիպեցին գմեզ... մեր ընթերցողներու ուշադրութիւնը դէպի Խոսկալուստ»։ Հազիւ թէ մէկ-երկու եռ-

գի հասկցամ, թէ ի՞նչ ըսել ուզեցինք եւ ի՞նչ ըսինք...: Եթէ ելլեմք երկու թարգմանութեամբ մէջտեղը ազատաբայր ակնարկութիւն մը սպրդեցաւ կամ Աւստրիայի դէմ սատակի բառեր տեսնուեցան, պատճառը մեր անբուժելի հայրենասիրութեամբ պէտք է որ տրուի» («Արեւմուտք», 1859, էջ 121):

Եւ, իրօք, աւստրա-իտալական պատերազմին նուիրումը հաղորդագրութիւններում Ստ. Ոսկանեանը յաճախ է «սպրդել», կողմնակի ձեւով խօսքն ուղղելով հայ ընթերցողներին եւ ցուցահանելով իր, իրօք, «անբուժելի հայրենասիրութիւնը»: Հենց այդ օրերին էր, որ նա թարգմանական մի հաղորդագրութեան կցել էր իր նշանաւոր մեկնութիւնը, որտեղ հայերին է դիմում այսպիսի խօսքերով. «Վառօղի աման պէտք է, խնկաման կը պատրաստեն: Վա՛յ Հայկին թռտերը, վայ...» («Արեւմուտք», 1859, էջ 109): Նման մի «սպրդում» տեղ է դնել նաեւ իտալական Տոսկանա դաւանութիւնը հայրենասէրներ խանգարողութիւնը նկարագրող ոչ մեծ հաղորդագրութեան մէջ: Նրանք «հայրենական սուրբ սիրոյ համար» դնում են լրացնելու «կարկաշտիկն Ալպեան արտոյճ ըսուած դիւցազնեայ շահատակներու» շարքերը: Ահա այդ «սպրդումը».

«Մայր մը իր երեք որդիքը որսորդ ըրեր է եւ իր բոլոր եկամուտը որսալու գէմքի համար կը մուկի: Փափկասուն քոյր մը իր մեծքով բանք է դրօշը, որ իր եղբոր յանձնուեր է...»: Այստեղ էլ՝ «փափկասուն» բառին, Ոսկանեանը կցեր է իր խօսուն ծանօթագրութիւնը՝ քաղելով այն եղիշէի խանդավառ երկից եւ ակնյայտ նպատակով վերահասցէադրելով իտալիային. «Տիկնայք փափկասունք իդալիոյ աշխարհին, որք զրգեալք եւ զգուհալք էին... Եղիշէ»: Այս իտալացիներին համակած հայրենասիրութեան մասին պատմող մի քանի փաստեր եւս բերելով, Ոսկանեանը բազմիմաստ եզրափակում է. «Ահա՛ հշմարիտ հայրենասիրութիւն. եւ երբ հայերը կու գան անոք-ասոր, պ. կրնիկեանիս կամ պ.

Ալիտանիկիս ազգասէր կ'ըսեն, ամենարիւն է մեզի չժպտիլ եւ չտրամբիլ» («Արեւմուտք», 1859, էջ 104):

Պատերազմական լուրերի հեղեղից մեր ժողովրդի արտեցուցիչ վիճակով առկեցուն խմբադիր - հրապարակախօսը հմտութեամբ ու զիպուկ մեկնութեամբ իր ամսագրում գետեղել է ազատութիւն տենչացող հային օրոտմտոս մի լուր: Տաղանդաւատ բանաստեղծին աւելին պէտք չէր. առկայ էր քաղաքական-ազատագրական բանաստեղծութեան ամբողջ հենքը, մնացածը պէտք է անէր տաղանդը: Եւ Մ. Նայրանդեանի բանաստեղծական քանքարը կերտեց հռչակաւոր «Ազատութիւն»ից յետոյ թերեւս ամենանշանակալից գործը՝ քաղաքական, ազգային-ազատագրական իր երգարանում:

Մեր հայրենիք շղթաներով
Այսքան տարի կապկապած.
Իր քայ քրքոց սուրբ արիւնով
Պիտի լինի ազատուած:

Ահա՛, եղբայր, քեզ մի գրօշ,
Որ իմ մեռեալ գարծնցի.
Գիշերները ես քում չեղայ,
Արտասուեալ լուսցի:

Այսպէս երգելով Նայրանդեանի հերոսունչին՝ իտալացի աղջիկը, զբօշ է հիւսում, լուանում իր արտասուքով եւ նուիրական խորհրդանիշը յանձնում եղբորը, պատուիրում՝ «Մուտ մի հեծի՛ր քայի պէս, Գնա՛ փրկել մեր հայրենիք»:

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անցամ պիտ' մնոճէ.
Բայց երանի՛ր, որ իւր ազգի
Ազատութեան կը գոհուի:

Իմացեալ մահուան մասին բանաստեղծի անգերազանցելի այս տողերին յաջորդում է ռազմի դաշտ մեկնող եղբորն ուղղուած իտալուհու պատգամը՝ «Գնա՛ մեռիր դու քայի պէս», թշնամին թող շտեմեր թրկունքը եւ առիթ չունենայ ասելու, «թէ վատ է իտալացին»: Եռագոյն դրօշն ատած, մի հեծած, մեր-

կացուած թրով եղբայրը ուղղադաշտ է սլանում՝ դիւցազնաբար մարտնչելու աւերասրբացիներէ դէմ:

Թէ մեռնիմ, դու մի՛ սգար,
Իմացի՛ր, սր տարեցի
Դէպի մահու արձայութիւն
Իմ հետ քանի թշնամի:

Իր արինով Իտալիայի յաւերժ ազատութիւնը նուաճելու գնացող զբաղ պատանու» այս խօսքերով է Նալբանդեանն աւարտում բանաստեղծութեան պատմողական նատուածը:

Արդէն կարծես ակնառու է. այլ է Նալբանդեանի իտալուհու դիմապիծը, այլ՝ Մերկանտինիի հնձուորուհու դիմապիծը: Առաջինը զործ ունի հարազատ եղբոր, պատանի ուղիղի հետ, համարձակութեամբ նրան է դիմում, անվարան պատուիրում քաջի պէս մեռնել: Նա քոչարական իր զգացմունքները խեղդում է յանուն Հայրենիքի, դէպի մահ ճամբում եղբորը, նրան զինում զբոշով ու իմացեալ մահուան ամենազօր գաղափարով: Իտալուհին սուգով քաղաքացուհի է, ազատագրական պատերազմին տալիս է, ինչ որ կարող է զմի թոյլ էակն՝ մեռաքսահիւս դբօշ իր հարազատ եղբորը:

Դատելով Մերկանտինիի բայտի աջ վերարտադրութիւնից, որ բերում է, հնձուորուհին զործ ունի գեղեցիկ զօրահրամանատարի հետ, որ նաեւ նրա համար առնացի տղամարդ է, մի անծանօթ, որի ուր դնայը նա չգիտէ: Իմանալով, որ նա դնում է Հայրենիքի համար մեռնելու, հնձուորուհու սիրտը լցում է, ցաւից նւում, նա իր մէջ ուժ չի գտնում նոյնիսկ քարեմարտի խօսքեր շքլընջալու, կարծես եթէ նա հնարաւորութիւն ունենար, բաց չէր թողնի գեղադէմ զօրահրամանատարի թեւը եւ նրան հա կը պահէր մահուան ճանապարհից: Նրա մէջ իշխում է կանացի մարդասիրական վեհ զգացողութիւնը, որն, ի հարկէ, պակաս գնահատելի չէ, մանաւանդ, երբ միախառնում է հակապատերազմական, դարձեալ վեհ զգացողութեան հետ:

Այսպիսով, յանձինս իտալուհու եւ հնձուորուհու մեր առիւե հանում են հասարակէս համակրելի հերոսուհիներ, բայց տարբեր իտալուհիներով ու ըզգացողութիւններով, տարբեր դիմապիծերով ու ներքնաշխարհով, առաւել հեռու տարբեր գաղափարախօսութեամբ: Եւ դա այնքան ակնառու է, որ դժուար է երկրորդին համարել առաջինի «սկզբնաղբիւր» կամ այդ տարբերութիւնները տեղաւորել բանաստեղծական երկու մօտեցման շրջանակներում: Այսպէս ասած՝ փաստական հիմքով եւ գաղափարախօսութեամբ նոյնպէս «Երգ»ն ու բայտի շքլընջալու են, եթէ յասենք՝ հակադիր:

«Իտալացի աղջկայ երգ»ի երկրորդ հատուածը՝ երեք զոդարիկ քառեակ, ներծծուած հրապարակախօսական ընդդիմութեամբ պաթօսով, ուղղակի հասցէագրուած է Հայ ընթերցողին եւ մարմնաւորում է բանաստեղծական խօսքի ամբողջ էութիւնը՝ յաղեցած յուզական ուժով եւ նպատակաւացութեամբ:

Ո՛հ, իմ սիրաք կտրատում է
Տեսանելով այսպէս սեր
Դէպի բշուառ մի հայրենիք,
Որ ստնկալիս եղած էր:

Սորա կէտը, կէտի կէտը
Գէք երեւէր մեր ազգում,
Բայց մեր կանայք... ո՛ւր եղիջէ,
Ո՛ր մեր տիկնայք փափկասուն:

Ո՛հ... արտասուք իմ խեղդում եմ,
Այլ չեմ կարող քան խօսել.
Ձե՛... բշուառ չէ իտալիան,
Եթէ կանայք այսպէս են:

(Մ. Նալբանդեան, ԵԼԺ, հ. 1,
էջ 94-95):

Այսպէս անա, ինչպէս ակնառու է, խմբագիր-հրապարակախօսի մեկնութիւնը, «Ճշմարիտ Հայրենասիրութիւն չտեսնելուց նրան համակող արտմութիւնը եւ

Հայրենաշունչ պատմիչի փառաբանած Հայ կանանց մասին վերյուշը՝ միտումով վերահասցնող բնույթով հիտալուհիներին, բանաստեղծական հիանալի մարմնագործում են ստացել Նալբանդեանի ստեղծագործական ջրաբայում:

Այս կրակոտ տղերը կերտելու Համար, ինչպէս ենթադրում է, Նալբանդեանը բնաւ կարիք չունէր աւելի քան մէկուկէս տարուայ որոնումների, առաւել եւս «հոռիորդոյ Իտալիայից» ստանալիք, «տեսած ու զգացած» ապաւորութեան. նրա հոգին մանկուց էր կրակուած Հայրենասիրութեամբ, իր բուն գործունէութեան առաջին տարիներից էր նրա շարժող կտրուումը թշուառ Հայրենիքի Համար: Ոսկանեանական սկզբնաղբերը պարզապէս խթան եղաւ, որպէսզի նա արտաբայտի այդ զգացութիւններն ու սրտի կրակը:

Բնականաբար, Հարց է ծագում՝ ծանօթ էր, արդեօք, Նալբանդեանը Ստ. Ոսկանեանի «Արեւմտաւ»ին եւ Հանդէսի այն Համարին, որտեղ խօսուած էր իտալացի հայկիկասուն օրիորդի մասին: Կան բոլոր Հիմքերը զբաղանալիս պատասխանելու այդ Հարցին:

Նալբանդեանն, ինչպէս տեսանք, թերմութեամբ էր տագնորած «Արեւմտաւ»ի եւ Ստ. Ոսկանեանի նկատմամբ: Դեռ մինչեւ անձնապէս ծանօթ լինելը նա որեւորութեամբ է արձագանդում Հանդէսի Հրատարակութիւնը, ցանկութիւն յայտնում լինել նրա գործակալը՝ «Մոսկուայի մէջ, կամ գուցէ բոլոր Ռուսաստանի մէջ... ինչ լաւ կը լինէր...» (Մ. Նալբանդեան, ԵՂԺ, Կ. 1, էջ 410): 1859ի Մարտի 24ին Մոսկուայից արտասահման մեկնելով, Նալբանդեանը Փարիզ է Հանում Ապրիլի երկրորդ կէսին՝ Հաւանաբար 15-23ի միջեւ: Այդ օրերին էլ նա անձնապէս ծանօթանում է Ստ. Ոսկանեանի հետ: Այդ Հանդիպման մասին մեզ Հասած մի պաշտօնական գրութիւն վկայում է, որ «իր յեղափոխական գաղափարներով յայտնի Ոսկանեանը Փարիզում բայտ աւելցաւ համդիպելու պարտն Նալբանդեանին, որը (նրան)

հազորդից իր ոչ Յուսկ կործանարար գաղափարները» (Մտանադարան, Մրիցեանի արխիւ, թղթ. 10, վ. 361):

Ճշմարտացի այս Հազորդեանը պէտք է աւելացնել եւ այն, որ Նալբանդեանի առաջին մտահոգութիւններից մէկը եղաւ այն, որ անմիջապէս փոխադարձ կապեր, եթէ չասենք դաշինք, Հաստատուեն «Արեւմտաւ»ի եւ «Հիւսիսափայլայի» միջեւ: Նա խնդրեց Ոսկանեանի Հանդէսի Հրատարակչին (Թերեա Իրան՝ Ոսկանեանին) պարբերականի մի քանի օրինակներն ուղարկել Մոսկուա, «Հիւսիսափայլայի» խմբագիր Ստ. Նազարեանին, նոյնիսկ նամակով պիտեց իր «տերիմներին, յայտնելով, որ նրանք կը ստանան «Արեւմտաւ»ի Համարները: Խօսքն, ինչպէս պարզուած է, վերաբերում էր Հանդէսի Փետրուար-Մարտ ամիսների Համարներին: Հաւանաբար, Մայիսի օղբերդներին ստանալով, Ստ. Նազարեանը «Արեւմտաւ»ի Համարները ուղարկեց Նոր Նախիջեան, Թիֆլիս ու Էջմիածին: Միաժամանակ Նալբանդեանը Հաւանաբար Հոգ է տարել նաեւ այն մասին, որ «Հիւսիսափայլայի» Համարներն ուղարկուեն Ստ. Ոսկանեանին, որը շուտով խանդավառութեամբ արձագանդեց ամսագրի Հրատարակութեանը:

Ապրիլի 24ին Փարիզից Լոնդոն մեկնելով, Նալբանդեանը Մայիսի 11ին, ապա եւ Մայիսի 27ին Բրիտանից նամակներ է յղել Ստ. Ոսկանեանին: Գրեթէ մէկ ամիս (մօտաւորապէս Մայիսի 30ից մինչեւ Յուլիսի առաջին օրերը) բուժւելով Գերմանիայում, Նալբանդեանը Յուլիսի սկզբներին վերադարձաւ Փարիզ, որտեղից էլ մեկնեց Հայրենիք:

Այդ ժամանակահատուածում՝ 1859ի Ապրիլ-Յուլիսին, Փարիզում Հրատարակուել են «Արեւմտաւ»ի վեց Համարները՝ №№ 8-13ը: Դրանցում էլ տալարուել են «Հիւսիսափայլային» նուիրուած երկու Հազորդուներ (№ 10, Մայիսի 15), Մ. Նալբանդեանի յայտնի պամֆլետը՝ «Նամակ առ հրատարակողը» (№№ 11-12, Յուլիսի 1 եւ 15): Կասկած չի կարող լինել, որ այդ նիւթերը Ստ. Ոսկանե-

եանը հրատարակում էր Մ. Նալբանդեանի յորդորանքով. Ոսկանեանին յղած նամակներում, որոնք չեն պահպանուել, Նալբանդեանը, հաւանաբար, անդրադառնում էր այդ նիւթերի հրատարակութեան հետ կապուած հարցերին, դրանց թւում եւ խնդրելով «Արեւմտաւե»ի այդ համարներն իրեն ուղարկել՝ նկատի ունենալով, որ համեմատաբար երկար է մնալու գերմանական առողջարաններում: Կարող ենք նաեւ ենթադրել, որ իր պատճիւտի արտաստպութիւնը պարունակող «Արեւմտաւե»ի №№ 11-12ի հետ միաժամանակ կամ առանձին Նալբանդեանը արտայայտել է նաեւ հանդէսի յաջող՝ 13րդ համարը, որտեղ գտեղդուած է Խոտալուհի օրհորդի մասին հակիրճ հարդարումը:

Այդպիսով, արտասահմանում գտնուած ժամանակ էլ Նալբանդեանին, անկասկած, ծանօթացել է «Գոտփկասուն» իտալուհու հարկնաւորութեան մասին պատմող «Արեւմտաւե»ի համարին, Ստ. Ոսկանեանի մեկնութեանը եւ թարմ տպութեան տակ գրել «Իտալացի աղջկայ» Երգ 1859 թուականից բանաստեղծութիւնը, ինչպէս պարզ է վերնագրից՝ 1859ին:

«Իտալացի աղջկայ» Երգը առաջին անգամ հրատարակուել է «Հիւսիսափայլ»ում 1861ին, ամսագրի նոյեմբերեան համարում (№ 11, էջ 400-402): Թուում է արատոց որեւէ բան չկայ այն բանում, որ բանաստեղծութիւնը լոյս է տեսել գրուելուց մօտ երկու ու կէս տարի յետոյ: Մեր կարծիքով, դրա պատճառն այն էր, որ «Երգ»ն իր դաղափարական բովանդակութեամբ ազատագրական պայքարի ուղղակի կոչ էր անում եւ կարող էր նոր առիթ դառնալ մէկընդմիջ փակելու «Հիւսիսափայլ»ը, որի դէմ արդէն պարզուած էին հազար ու մէկ սրեր՝ հենց Նալբանդեանի մերկացնող յօդուածներէ համար: Բացառուած չէ, որ դա կարող էր եւ թելադրուած լինել ազատութիւն նուաճած Իտալիայի նրկատմամբ ցարական Ռուսաստանի սկզբնական շրջանում դրուած վերտպահ

զիրքով:

Այս կամ այն դէպքում կարծում ենք, «Երգ»ի ուշ հրատարակութեան փաստը բաւարար հիմք չէ ենթադրելու համար, թէ այն դեռեւ լրիւ չէր գրուած, գտնուած էր կիսատ վիճակում: (Յիշենք, որ «Ապոլոնին» բանաստեղծութիւնը նոյնպէս, որ գրուել է 1859ի Մայիսի 31ին, առաջին անգամ հրատարակուել է աւելի քան երկու ու կէս տարի յետոյ, «Մեղու»ի 1861 թ. Դեկտեմբերի 31ի համարում»: Այդ ենթադրութեան օգտին է խօսում նաեւ նրա տակ արուած հեղինակային նշումը. «Զոդն, Մայնի վերա նրանկիւրտի մօտ», իսկ գերմանական այդ քաղաքում Նալբանդեանը եղել է 1859ի Յունիսին, թեւեւ նաեւ Յունիսի առաջին օրերին:

Այդ նշումը, որի հիման վրայ «Երգ»ի գրութեան ժամանակը համարուած է 1859ի Յունիսի առաջին կէտը» (Ա. Ռեմիկեան, «Միփայլի Նալբանդեանի կեանքի եւ գործունէութեան տարեգրութիւն», էջ 119), կարծես թէ բացառու է մեր ենթադրութիւնը բանաստեղծութեան ոսկանեանական սկզբնաղբիւրի մասին, որը հրատարակ է եկել «Երգ»ից յետոյ՝ «Արեւմտաւե»ի Յունիսի 1ի համարում: Բայց սկզբնաղբիւրի եւ բանաստեղծութեան այդքան ակնառու դուգադիպութիւնը թոյլ է տալիս ենթադրելու, որ Նալբանդեանը Ստ. Ոսկանեանի վերոյիշեալ տեսութեանը հուանաբար ծանօթացել է նախքան նրա հրատարակուելը: Ի հարկէ, հնարաւոր է, որ Նալբանդեանն ու Ռսկանեանը միաժամանակ են ծանօթացել միեւնոյն աղբիւրին, իրար հետ խորհրդածել են միեւնոյն նիւթի շուրջը եւ յանգել միանման հետեւութիւններէ: Բայց մենք աւելի շատ հակուած ենք առայժմ անստրակուտելու համարել, որ Նալբանդեանի «Երգ»ի իրական իւթանը Ոսկանեանի տեսութիւնն էր՝ «Կոնկրետ» փաստով, ծանօթագրութեամբ ու հակիրճ մեկնութեամբ: Այդ ճշգրտումը հնարաւորութիւն է տալիս սաղանդաւոր բանաստեղծի նշանակալից ստեղծագործութիւնը գիտելու իրրեւ լրովին

ինքնուրույն, ամբողջական գործ, որ զըր-
ւել է միանգամից՝ մարմնաւորելով Ս.
Նալբանդեանի ազատասիրական ձգտում-
ներն ու հայ ընթերցողներին հայրենա-
սիրութեամբ սողորելու միտումը:

Այս դէպքում ինքնըստինքեան կը
վերանայ իրական հիմք չունեցող, բայց
նաեւ այսպէս ասած, ակադեմիական կը-
նիք ստացած ենթադրութիւնը, որ «Հայ
նոր գրականութեան պատմութեան» բազ-
մաւատարեակում այսպիսի ձեւակերպում
է ստացել. «Եթէ «Ժողովուրդի» եր-
գըր — ինչպէս ասում են — իրօք քարգ-
մանութիւն կամ անիլի ցիշոյ փոխադրու-
թիւն է իտալեաներէնից, այդա այդ վերա-
բերում է բանաստեղծութեան առաջին
մասին, որովհետեւ վերջին մասը, ուր
խօսուած է Հայաստանի ամբիսիքար վի-
ճակի մասին (*), աներկբայօրէն պատ-
կանում է Նալբանդեանին» («Հայ նոր
գրականութեան պատմութիւն», Հ. 2, էջ
195):

Թուած է սխալուած չենք լինի, եթէ
նաեւ նկատենք, որ «Երգ» ստեղծագոր-
ծական խթանի ճշգրտմը բանայի է տա-
լիս նոր մօտեցում հանդէս բերելու՝ նո-
րօվի ընթերցել, քննել ու մեկնաբանել
Նալբանդեանի այդ լաւագոյն գործերից
մէկը, որի բոտ էութեան էլ յանգում է
պրոֆեսոր Ս. Իսրայէլեանի վերլուծու-
թիւնը:

«Ժողովուրդի» ազգայնաբանական
գեղանկ, անշուշտ, արձագանքում է ազա-
տութեան համար մարտնչող Իսախան-
յին, զինուած պայքար մղող նրա հայրե-
նասէրներին: Բայց նրան, եթէ ոչ ասա-

ղին հերթին, սպա հաւասար չափով, ի-
րօք, մտահոգում էր հայ ընթերցողին ու
գեղնչելը, նրա սիրտն ու հոգին բորբո-
քելը հոգեհարազատ, գիպուկ խօսքով:
Այս առումով էլ «Երգ» վերջին երեք
քառյակները՝ նպատակաւորութեամբ,
եզրայանգումով եւ այդ ամէնից ինքնա-
տինքեան բխող հետեւութիւններով, ա-
ռաջնային ու գլխաւոր նշանակութիւն են
ստանում: Նոյնիսկ թուած է երգի այդ
քառյակներին նախորդող տասնչորս
տները հիմնականում ուռուցիկ միջոց,
հիանալի ֆոն են՝ արտայայտելու վերջ-
նամասում շեշտուած դադափարը, որ
հասկանալի պատճառներով, բացայայտ
ձեւով երեւան գալ չէր կարող, քանի որ,
ինչպէս գրականագէտ Խ. Սարգսեանն է
նկատել, «ուղղուած է ցարակամ եւ սուր-
քամակամ բանակալների դէմ»: Ըստ ե-
րեւոյթին, բանաստեղծութեան հենց այդ
նպատակամղուածութիւնն էլ նկատի ու-
նէր «Մեղու» խմբագիր Յ. Սվանճեանը,
երբ «Հիւսիսափայլում» տպուելուց հա-
զու մէկ ամիս անց, այսինքն՝ ամսագի-
րը Կ. Պոլսում ստացուելուց անմիջապէս
յետոյ, արտատպեց «Ժողովուրդի»
երգը, ի հարկէ, ոչ առանց Մ. Նալ-
բանդեանի միջամտութեան. նա հենց այդ
օրերին գտնուած էր Կ. Պոլսում եւ «Եր-
գ» պարունակող «Մեղու» նոյն համա-
րում էլ հրատարակել է իր յայտնի յօդ-
ւածը՝ «Ազգային քատրոն Պալի մէջ»:
Վերջին հաշուով այդ է հաստատում նաեւ
«Ժողովուրդի» ազգայնաբանական
նութիւնը:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅԱԿՈԲՅԱՆ

ԻՏՍԼԱՑԻ ԱՂԶԿԱՅ ԵՐԳԸ

«Մեր հայրենիք, բշուառ, սնուէր,
Մեր բշմամեաց ոսնակոյս,
Իւր որդիքը արդ գանչում է
Համեկ իւր վրէժ, քէն ու սխ»:

«Մեր հայրենիք շղթաներով
Այսքան տարի կապկապած,
Իւր քաջ որդոց սուրբ արիւնով
Պիտի լինի ազատուած»:

«Ահա՛, եղբայր, քեզ մի դրօշ,
Որ իմ ձեռքով գործեցի,
Գիշերները ես քուն չեղայ,
Արտասուեալ լուացի»:

«Նայի՛ր նորան, երբ գունով,
Նուիրական մեր մշտն,
Թո՛ղ փողփողի բշմամու դէմ,
Թո՛ղ կործանուի Աստրիան»:

«Ինչքան կին մարդ, մի թայլ էակ,
Պատերազմի գործերում
Կարէ օգնել իւր եղբորը,
Ջանց չարեցի քո սիրուն»:

«Ահա՛ իմ գարծ, ահա՛ դրօշ,
Շուտ մի հեծի՛ր քաջի պէս,
Գնա՛ փրկել մեր հայրենիք,
Պատերազմի վառ հանդէս»:

«Ամենայն սեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ ցիտ՝ մեռնէ.
Բայց երանի՛. որ իւր ազգի
Ազատութեան կը գոհուի»:

«Գնա՛, եղբայր, Աստուած քեզ յայտ,
Ազգի սէրը քաջայեր,
Գնա՛, թեւ չեմ կարող գալ,
Բայց իմ հոգին քեզ բնկեր»:

«Գնա՛ մեռիք դու քաջի պէս,
Թող չտեսնէ բշմամին
Քո թիկունքը, թող նա չսսէ
Թէ վատ է իտալացին»:

Ասաց. տուեց օրիորդը
Իւր եղբորը մի դրօշ,
Մետաքսից էր, ազնիւ գործած,
Ուր երբ գոյն կան որոշ:

Եղբայրն առաւ եւ ողբունց
Իւր սիրական քննուշ քայլ,
Առաւ գէնքը, սուր, երացան,
Հեծաւ իւր մի սեւաթայր:

— Բոյրի՛կ,— գանչեց քաջ պատանին,—
Մնա՛ս բարեաւ, սիրական,
Այս դրօշակին պիտի մայի
Ամբողջ բանակն իտալեան:

Նա սո՛ւրբ է ինձ, երբ մկրտուած
Արտասուեալ ու կնքած,
Դու յանձնեցիր ինձ յիշատակ,
Հայրենիքի նուիրուած:

Թէ մեռանիմ, դու մի՛ սգար,
Իմացի՛ր որ տարեցի
Դէպի մահու արխայութիւն
Իմ հետ քանի բշմամի:

Ասաց. վագեց դէպի հանդէս
Աւստրիացոց յանդիման,
Իւր արիւնով գնել յաւերծ
Ազատութիւն իտալեան:

Ո՛հ. իմ սիրտը կտրատուում է
Տեսանելով այսպէս սէր
Դէպի բշուառ մի հայրենիք,
Որ ոսնակոյս եղած էր:

Սորա կէտը, կէտի կէտը,
Գէր երեւէր մեր ազգում.
Բայց մեր կանայք... ո՛րք Սոխէ,
Ո՛րք մեր սիկնայք փափկասուն:

Ո՛հ... արտասուք ինձ խեղդում եմ,
Այլ չեմ կարող բան խօսել.
Ձէ՛... բշուառ չէ իտալիան,
Եթէ կանայք այսպէս են:

ՄԻՔԱՏԵԼ ՆԱԼԲԱՆԻԾԱՆ

Ա. Դ Ա Շ Տ Ե Ն Ց

«ԵՐԲ ՈՐ ԲԱՅՈՒՒՆ ԴՌՆԵՐՆ ՅՈՒՍՈՅ...»

Ահա արդէն մէկ դար է, ինչ հայ ժողովրդի կողմից հեղինակային իրաւունքով եւ սիրով, սերնդէ սերունդ փայփայտելով, ժողովրդական ստեղծագործութեանը յատուկ կենսունակութեամբ, իւրացում եւ յարգանքներն է փոխանցում իր ամբողջութեան մէջ գրեթէ աննախադէպ մի դոհար՝ «Կիլիկիա»ն:

«Կիլիկիա»ն իւրապատուկ տեղ է ըզբազնցնում Նահապետ Ռուսինեանի գեղարուեստական ժառանգութեան մէջ. առանց թերազնահատելու Ռուսինեանի ազգային-հասարակական մեծ վաստակը, խոստովանենք, որ այսօրուայ առումով նրանից մնացել է մի բանաստեղծութիւն: Ինչպէ՞ս ծնունդ այն:

«Կիլիկիա»յի թարգմանական կամ ինքնուրոյն իննելու վերաբերեալ յայտնուել են տարբեր կարծիքներ, որոնք հասարակաց թիւր են:

«Կիլիկիա»ն ո՛չ թարգմանութիւն է, ոչ էլ ինքնուրոյն երկ, այլ այդ երկուսի ստեղծագործական համադրութիւնը՝ փոխադրութիւն:

Մակայն նոյեիսկ այն դէպքում, երբ նշուել է «Կիլիկիա»յի այսպէս ասած «ակունքը»՝ այդուհանդերձ չի պահպանուել բնադրի հեղինակի անունը: Դա կարող է երկակի բացատրուել, որովհետեւ Փրանսիացի հեղինակի մասին չեն եղել որոշակի տեղեկութիւններ:

Ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ Փրանսիայի հիւսիսի՝ Նորմանդիայի խաղաղ գարնանային գեղեցկութիւններն ու հայրենիքի մեղմ կարօտը երգող բանաստեղծութիւնը Ռուսինեանի գրչի սակ դարձաւ պանդուխտ հայութեան տունդարձի երգ:

մահուան շեմին ազատ հայրենիքում հանդրուան դտնելու տառապայտոյ պոռթկում:

«Իմ Նարմանդիան», — այսպէս է կոչում Փրանսիական երգը: «Ֆրանսիական երգի ոսկէ գրք»ի առաջին հատորում (1971) տպագրուած է երգի լրիւ տեքստը, հեղինակի անունը՝

Ֆրեդերիկ Բեռա, երգի ստեղծման թուականը՝ 1836:

Ահա այդ երգի խօսքը՝ տողացի թարգմանութեամբ.

Երբ ամէմ ինչ վերածնում է յոյսով,
Եւ ձմեռը եկաւ է փախչում մեզանից,
Մեր Ֆրանսիայի գեղեցիկ երկնքում
Երբ արեւն անլի ջերմ է ծագում,
Երբ բնութիւնը վերստին կանաչում է,
Երբ ծիծեռնակն է վերադառնում,
Սիրում եմ տեսնել իմ Նարմանդիան.
Դա այն երկիրն է, որն ինձ կեանք
պարգեւեց:

Տեսել եմ Հիլվեցիայի հովիտները,
Նրա տնակներն ու սառցադաշտերը,
Տեսել եմ Իտալիայի երկնքից,
Վեներիկն ու իր գունդովարձերին,
Ողջունելով ամէն հայրենիք՝
Սա մտածում էի՝ ոչ մի համգրուան
Գեղեցիկ չէ անլի, էան իմ Նարմանդիան.
Դա այն երկիրն է, որն ինձ կեանք
պարգեւեց:

Կայ մի տարի՞ կեանքում,
Երբ ամէն երազ պէտք է արարուի,
Մի տարի՞, երբ ինքնամոխտութեամբ
Յիշելու պահանջ ունի:

Երբ իմ մուտամ ցրտահար
 Աւարտի իր սիրոյ Երգերը,
 Ես կը գնամ դարձեալ տեսնելու իմ
 Կարմանդիսան.
 Դա այն երկիրն է, որն ինձ կեանք
 Կարգեցնց:

Երգի գրութեան թուականը Համընկ-
 նում է փոթորկալից դարաշրջանի համե-
 մատարար խաղաղ մի ժամանակահատ-
 ւածի: Իր բնոյժով ոտմանտիկական (թէ՛
 տեքստի, թէ՛ երաժշտութեան առումով)
 այս բանաստեղծութիւնը անհասական
 ոտեղծագործութիւն է եւ ժողովրդական
 բանարուեստի տարրերի լաւագոյն գու-
 զորդում. այս է պատճառը, որ այն դար-
 ձեւ է համաֆրանսիական երգ:

Այսօր Բեռայի անունը գրեթէ ան-
 յայտ է շարքային Ֆրանսիացուն, եւ
 բազմանուն ու բազմաթիւ հանրագիտա-
 բանները կա՛մ չեն յիշատակում նրա մա-
 սին, կա՛մ խիստ սեղմ տողերով: Մինչ-
 դեռ ժամանակին նրա մասին խօսուել է
 նոյնքան գրուստանդով, որքան պոետ-
 երաժիշտներ Բերանտէի կամ Դեղոժիէի
 մասին:

Ճրեղերիկ Բեռան ծնուել է Ռուս-
 նում, 1800 կամ 1801 թուականին, ու-
 սումը ստացել է իր Հայրենի քաղաքում,
 այնուհետեւ տեղափոխուել է մայրաքա-
 ղաք, որտեղ առաջին իսկ ոտմաններով
 ձեռք է բերել որոշակի ճանաչում: Իսկա-
 կան ճանաչումը եկաւ «Իմ Կարմանդիսայի»
 շնորհիւ: Այն դարձաւ իր ժամանակի ա-
 մենագործրդական երգերից մէկը, Հը-
 բուսարականց 30,000ից աւելի տպաքա-
 նակով, տարածուեց Ֆրանսիայի սահ-
 մաններից դուրս: Ահա Բեռայի ստեղ-
 ժագործական բնութագրերը. «Լինելով
 միաժամանակ երաժիշտ եւ բանաստեղծ,
 նա իր երգերի համար գրեց պարզ ու
 դիւրամատչելի մեղեդիներ, ուր յոյզը
 լիովին անկեղծ էր ու բնական: Փարիզը
 որպէսզեւ այս «երազողին», որը սիրա-
 հարուած էր իր երկրի հունձէ ու բեր-
 բին, որը սիրում էր այն, ինչպէս սիրում
 են գարունը, որը կրկնում էր իր մուտա-
 յի ազնուածին սէրը եւ այդպիսի սիրած
 Նարմանդիային էր յղում իր սրտի միջն

ու հոգու ֆազրահունչ խրտոււմը»: Բե-
 ռայի ժողովածուները նկարագրուել են
 ժամանակի անուանի նկարչները՝ Ալ-
 ֆրեդ եւ Տոնի Ջոհաննեսները, Պօլ Ելլա-
 ռոշը, Էօժեն Դիակրուան: Նա ինքը երտ-
 ժըշտութիւն է գրել Միւսէի եւ այլ ու-
 մանտիկ բանաստեղծների տեքստերի հա-
 մար: Բեռայի հնկայական ժողովրդա-
 կանութեան մասին են վկայում հետեւ-
 եալ տողերը. «...Այսոնները, խնդիրնե-
 րը, ֆաղափներն ու գիւղերը, ազնուա-
 զարմ տիկիներն ու մանկամարդ օրերը
 քաղում էին բանաստեղծութիւնների նար-
 մանդական որմերից ընկած ծաղիկները,
 որոնք բարեկցաստ փամբները տանում
 էին այս ու այն կողմ: Նա միայն Նար-
 մանդիան երգեց: Այս էր մեծ ֆաղաքը
 բանաստեղծին շուայում իր ամենապայ-
 ժառ ժողիտները. նա շրջում էր հայեաց-
 քը, խփում էր կիթարի լարերին եւ մե-
 յամագօրէն կրկնում:

Ոչ մի հանգրուան
 Գեղեցիկ չէ աւելի, քան իմ Կարմանդիսան.
 Դա այն երկիրն է, որ ինձ կեանք
 Կարգեցնց»:

Գտնուելով Փարիզի կենտրոնում,
 այն Փարիզի, որը լամարթիկեան «Բա-
 նաստեղծական խոկումների», Հիւզոյի
 «Օղաների եւ բայլաղների», Միւսէի եւ
 Վինյիի «բանաստեղծական յեղափոխու-
 թիւնների» Փարիզն էր, Բեռան գլմտա-
 ցաւ իր փոքր-ինչ անփոյժ յանդերը եւ
 խոնարհ մեղեդին, ուր հազար արծաթ
 երանգներով զնգում էր առաւօտեան եւ
 երեկոյեան ժամերը»: Քննադատ, ար-
 ւեստարան ժիւլ ժանենը փորձում է գը-
 նահատել Բեռային եւ նրա արուեստի
 տեղը դարաշրջանի որոնումների շրթա-
 յում. «Դիւզացի էր՝ գիւղացի էլ մնաց,
 մնաց միամիտ եւ նայեիսկ այն մեծ գե-
 տի տպին, որից հասրատուոր բանաս-
 տեղծները առանց խոնարհուելու աստ-
 ւածային ըմպելիք էին լցնում շքեղ ա-
 ճօթների մէջ, նա ծուկի էր գալիս խո-
 նարարար եւ բարեպաշտ ձեռքով իր
 պապակ շուրթին էր տանում ջրի մի ֆա-
 նի կաթիլ, որոնք պիտի ցօղէին իր Նար-

մամուլի մասին :

Ռուսաստանի կազմավորումից առաջ են գրուած այս տողերը, երբ դեռևս գրական Ֆրանսիան անկարող էր մինչև վերջ ընկալել և վերծանել այն նորը, ինչ բերում էր անհանգիստ որոնումներով լեցուն անհանգիստ դարը, սակայն այս բնորոշումը թերեւս այն մեծ ճշմարտութեան արտայայտումն էր, որ ժողովրդական, իսկապէս ազգային պոեզիան երգի միջոցով ուղի էր ւարթում իր պրակտիկ, կենսունակ ուղով և ձայն էր տալիս ժողովրդի բոլոր ոտնահարուած զգացումներին, բոլոր ափսոսանքներին, Ֆրանսիայի բոլոր յոյսերին: Այդ երգը սերում էր հին ու զօրեղ ազգային ասանդայիցներէջ, իր գեղարուեստական արժանիքներով թէև գիշում էր զհանունիկ» բանաստեղծութեանը, բայց հուսովեամբ համակ շարժում էր: Հակադիր շահանքներ էին բեռան և բերանժեն. բեռան քնարերգու էր և իրաւ որ չէր կարող մրցել բերանժէի քաղաքական ներշնչանքով լի արուեստի հետ, բայց նրա ակունքները ևս խորապէս ազգային էին և, հետև լինելով անդամ քաղաքական պայքարն արտացոլելուց, անշուշտ, արձադարձի մեծ շառաւիղ էին օտեղծում իրենց մաքուր և «Հայրենասիրական» պահանջներով:

«Ըմ Նարմանդիան» Հայրենակարօս, ազնուածին երգ էր, իր բովանդակութեամբ ու մեղով ներշնչանակ և համամարդկային զգացմունքներին արձագանգող:

Այդ արձագանգները մուտք էին գործել նաև Հայ իրականութեան մէջ, և հաւանաբար «Ըմ Նարմանդիան» նոյնպէս երգուած էր Հայ ուսանողութեան շրջանում, ա՛յն ուսանողութեան, որը, դարակէսին իր ուսումն առաւ Փարիզում, ինչպէս նաև Պոլսի, Վենետիկի և Հայկական այլ կրթական կենտրոններում: «Ըմ Նարմանդիան» ո՛չ միայն երգուեց, այլև Հայ իրականութեան քաղաքական տարրեր պայմաններում խթանեց երկու Հայրենասիրական բանաստեղծութեան ծնունդը:

Մկրտիչ Պէշիկթաշիեանը, Մուրադ-

եան վարժարանում աշակերտելու տարիներին, անդրադարձաւ այս բանաստեղծութեանը և 1850 թ. «Բազմալեզու» հրատարակեց «Յրգ հայրենի» խորագիրը կրող վերոյիշեալ երգի փոխադրութիւնը (որը նա նմանութիւն է անուանում): Թուսինեանից 10 տարի առաջ, 22ամեայ բանաստեղծը Ֆրանսիական երգի հիման վրայ գեղարուեստորէն արտայայտեց ազատ Հայաստանը վերագոնելու, երկար դեպքերումսրից յետոյ ի վերջոյ նրա ծոցում. «Բզնիք առնելու» դադարաւարտ: Պէշիկթաշիեանը դա արեց առանց տեղայնացման, առանց շեշտելու Հայաստանի որեւէ դաւառ կամ երկրամաս:

Յ0ական թթ. բանաստեղծական իղձը որոշակի պատմական ենթատեքստ դեռևս չէր պարունակում: Պէշիկթաշիեանի այս փոխադրութիւնը առաջիններից է այն փոխադրութիւնների շրջանում, որոնք յատկապէս պէտք է գրական երևոյթ դառնային Յ0ական թուականներին և բնորոշէին այս սերնդի գրական նախադրութիւնները: Քարգձանել որեւէ բանաստեղծութիւն առանց ազգային պահանջների, առանց սեղանական, ազգային «պէտքերի» դիտակցման՝ դատնում էր անիմաստ:

Պէշիկթաշիեանը, պահպանելով երգի կառուցուածքը, բանաստեղծութիւնը յաղեցրեց գրամատիկով՝ վերջին երկատողը վերախմաստաւորելով (ըզնին ի ծոցդ առնում. այնժամ) և մտցնելով «ցանկալի Հայաստան» խորհրդանշանը, որն այստեղ ընդգծում է կարօտի, հայրենաբաղձութեան դարերով կուտակուած արձագրութիւնները: Արուեստի տեսակէտից «Յրգ հայրենի» գիշում է «Նարմանդիան»-ին, նրա ոճն աւելի խրթին է (բնագիւղը գրուած է շատ պարզ, թափանցիկ, թեթև գրչով), ծանրաբեռնուած է մակդիրներով և մշակուած չէ թէ՛ լեզուի, թէ՛ իմաստի տեսակէտից: Այն կրում է կլասիցիստական պոետիկայի կնիքը և ոտմանտիկական իղձը ամփոփում կլասիցիզմից որդեգրած կազապարհի մէջ (սապիմ անձկով, խամձալուր կեմաց, ևւայն):

Թուսինեանը իր գրական մկրտու-

թիւնը ստացաւ Ճրանխայում, մօտ տասը տարի ապրեց Փարիզում: Հետագայը քեր է, թէ ինչպէս է Գ. Օտեննը Ռուսինեանի կենսագրութեան առթիւ նկարագրում այն նոյն Փարիզի քաղաքական-գրական մթնոլորտը, որի մասին խօսուեց Բեռաշի կապակցութեամբ. «...Քեր-քաղ, իմաստասէր, պատմաբան, պերճախօս էր զիրարէին ու մին քան ըզմիւրը կը գերազանցէին. համեմարեալ համաստեղութիւն մը պայծառ նրկնի մը վրայ. ահա այս էր Լուի-Ֆիլիպի քաղաւորութիւնը: Այն քաղաւորութեամբ որով թիւն ու կիզ իրենց անմահ գործերը կը հրատարակէին: ...Այն օրերում կը փայլէին իմաստասիրութեամբ մէջ ժողովրդաւորութիւնը: ...Այն քաղաւորութեամբ որով կ'ընծայէր աշխարհի իր անմահ տաղերը Լամարքին, տաղ էր կանացի գգայականութեամբ եւ երբեմն առնացի բարբառով, լի դաշնակութեամբ եւ է՛ զի լի կարովով: Վ. Հիւկօ գրական յեղափոխութիւնը կը յարուցանէր...: ...Այն օրերում կը գրէր ճան ու կը նշարէր ազատափայլ լուսով սիրոյ ամեն տեսակները աւաղելի միջոց...: Միջուկն երգն է բերան երթար գար եւ ո՛ր որ երթար գուարձութիւն անէր, որ ըզհայրենեաց փառքն ու Սիրահայրը տարփանքն երգէր...»(1):

Ռուսինեան անցաւ գեղարուեստի, իմաստասիրութեան ու քաղաքականութեան ամենաբազմաբնույթ դասընթացը, ամէն ինչից վերջրեց ու սեփականեց եւ ունեղուն եւ զգայուն էութեամբ եւ վերադարձաւ, որ էր գիտելիքն ու յոյսը ի սպաս դնի իր ազգին: Մի ազգ, որը «վարչութեան պէս բան մը ունէր, լեզուի պէս բան մը ու դպրոցի պէս բան մը»: Իր մտաւորական ողջ ճիւղը, հողու սընունդը հայն ու հայրենիքը եղան: Եւ ամէնուր, ուր նա գործեց, զգացուեց այն տարիներին միւս ու արեւն դարձած դաշտերի տարիները դրոշմը, եւ դրանք հայ իրականութեան մէջ դրականօրէն շրջանառութեան մէջ դնելու երբեմն նոյնիսկ բռնազորութեամբ: Այդպէս ծնունդն է միւլիպիստութիւնը, Ռուսինեանի խորհուրդը: Այդպէս ծնունդը Սահմանադրու-

թիւնը, որի շուրջ ծաւալուեց երկարատեւ պայքար՝ խանդավառութեամբ եւ յուսահարութեամբ լի...:

1860 թ. Ռուսինեանը գործի բերումով թողեց իր հրատարակչին գործունէութիւնը Ազգային Սահմանադրութեան ստպարէզում, մեկնեց Լիբանան: Այն ճամբորդութեան ժամանակ նա եղաւ Կիսարիայում, Կիլիկիայում, Կիպրոսում: Այդ ժամանակ ծնունդը «Կիլիկիայ բանաստեղծութիւնը, որի մէջ պատրանքի ուժով սրբագործուեցին Ռուսինեանի եւ արեւմտահայութեան յոյսերը:

«Կիլիկիայ» մէջ խոսացուեց հայր յոյսն ու անյուսութիւնը, նրա ոգու դրամատիկ դալարումը: «Կիլիկիայ» ծնունդը այն մտքից, որ Ռուսինեանը յայտնել էր Միսոս Ձերազի հետ ունեցած էր մի գրություն ժամանակ. «Ես այ կը հաւատամ, թէ մեր ազգը իր անկախութիւնը պիտի վերստանայ ուշ կամ կանուխ, եւ աւելի Կիլիկիայի, քան թէ Հայաստանի մէջ: Մեր սերունդը չպիտի տեսնէ այդ երջանակ օրը, այլ մեր կրօնը տեսնել: Այն ատեն պիտի ունենանք հայ բանակ մը, որոյ զինուորները հայ լեզուով պիտի կատարեն իրենց մարզամէր... Հայրենասէրի սեկորներս այ գերեզմանիս մէջ պիտի շարժին եզեկիլի տեսիլին պէս»(1):

«Կիլիկիայ» գրուեց Ձէյթունի քաղաքում երկու տարի տուալ (այլ ոչ նրա օրերին, ինչպէս յաճախ նշում է) եւ շունչը այն ապտամբ ու մարտական ոգին, որն արթնացաւ լեւնային Կիլիկիայի, Տարսուսի լեւներէ ըմբոստ ու խիզախ հերոսամարտի երգի՝ Պէշիկթաշլիանի գրչի տակ:

Ինչպէ՞ս գեղարուեստօրէն փոխակերպուեց զիմ նորանցիլիան: Պատճառն էր ճամբորդութիւնը եւ պանդուխտ հայի պատմական ճակատագիրը խորհրդանշուեցին բանաստեղծութեան տեղանուններէ փոփոխութեան միջոցով Հելլենիան դարձաւ Լիբանան ու Կիպրոս, Կիլիկիան փոխարինեց Հայաստան (ինչպէս Պէշիկթաշլիանի բանաստեղծութեան մէջ էր) ընդհանուր խորհրդանշանին: Բեռաշի գործում առկայ բոլոր ե-

րեք ժամանակները՝ ներկան, անցեալն ու ապագան եւ Հաստատական եղանակը Հաստատարապէս ընձեռում են Հայրենիքը տեսնելու հնարաւորութիւնը, Ռուսինեանի բանաստեղծութեան մէջ կայ միայն պայմանականութիւն եւ իղձ: Բեռան ըստեղծում է Հայրենիքի եւ անհատի կարօտի խտացումը, Ռուսինեանը՝ ցանկութեան եւ հնարաւորութեան հետաւոր մի կէտում խաչածեւելու ակնկալիքը... Այնքան հետաւոր, որ վերջին երկատոյն ինչ-որ ձեւով նոյնիսկ յաւերժութեան մէջ ազատ Հայրենիքում Հանգրուանելու դրամատիկ իմաստն ունի: Աւրեմն, չի կարելի համաձայնել Ձերազի հետ, որ իր «երբ որ քացուիմ զոներս յուսոյ» երգը հետեւազուրիւմ մ'է փրօմներէն երգի մը, որոյ նորմանի քառը Կիլիկիայի փոխած է» կամ Արփիարեանի, որը ձայնակցում է նրան. «Կիլիկիան... Փրօմներէն երգի մը հայացումն է: Նորմանտիան Կիլիկիան եղած է»(3): Բեռան ասում է.

Երբ յոյսը վերածնունդ է
 Եւ մտնող հեռու է փոխյաւ մեզանից,
 Երբ բնութիւնը կամայաւ է վերստիմ,
 Երբ ծիծեռնակը վերագառնում է...

 Ես սիրում եմ տեսնել իմ նորմանտիան:

Մինչդեռ Ռուսինեանը պէտք է սպասի, որ բացուեն յոյսի դռները, եւ նախ կատարածի հոգու կարօտից ծնուած մղումը: «Կիլիկիան» «Նորմանտիան»-ի մէկ-երկու բառի փոփոխութիւնից շրտեղծուեց: Վերջնելով Փրանսիական երգի ատողձը՝ Հայրենիքի կարօտն ու սէրը, Ռուսինեանը բանաստեղծական նուրբ հնարքների միջոցով, ստեղծագործական վարպետ գրչով վերախմտաւորեց եւ ազգային էմոցիոնալ լիցք հաղորդեց առաջին ատղից մինչեւ վերջինը. այսպէս հայացուեց «Կիլիկիան» եւ գարնանու Հայ ոգու կրք:

Ռուսինեանի բանաստեղծական ժառանգութիւնը մեծ չէ: Մէկ տասնեակից մի քիչ ակնի է այն թիւը, որն ամփոփում է Ռուսինեանի ստորագրութիւնը կրող մեկ Հասած բանաստեղծութիւնների փունջը: Գրանք սփռուած են նրա հե-

ղինակած Տարեցոյցների, մամուլի, Ռուսինեանի մահուանից յետոյ մտերիմների գրած յուշերի էջերում: Այս բանաստեղծութիւններից շատերը մերթ Համարուել են նրա սեփական հեղինակութիւնները, մերթ՝ Թարգմանութիւններ: Այս շփոթը իր արդարացումն ունի Ռուսինեանի Թարգմանական ոճի եւ Թարգմանութիւնների որակի մէջ:

Հիմք ընդունելով ինքնուրոյն կամ Թարգմանական բանաստեղծութիւնների հենց այդ որակը, գրականութեան պատմութեան մէջ իրաւացի արտասանք է յայտնուել այն մասին, որ Ռուսինեանը քիչ է ստեղծագործել, դրա հիմնական պատճառն ա խոնարհիչ Հանգամանքը դիտելով նրա ընդարձակ Հասարակական գործունէութիւնն ու ժամանակի սղութիւնը: Բազմազարգութիւնը, անուշտ, պատճառներից մէկն էր, սակայն ոչ ամենահիմնականը: Ռուսինեանի ստեղծագործական էութեան խորագին զննութիւնը պարզում է առաւել արամբարանական եւ նոյնիսկ դրամատիկ հոգեբանական խոշընդոտների գոյութիւնը, որոնք յոռնում են լինելութեան, ձեւաւորման պրոցեսում զոտնուող գրականութեան բուրր գոտարութիւնները (չեղուական, թեմատիկ, եւայլն) ամբողջութեան մէջ ընկալող ու զեղազրտական մեծ դպրոց անցած գրայուն, տպաւորապաշտ հոգիների առջեւ:

Դժուարին ուղի անցաւ այս զեղարւեստի սերահարը ստեղծագործական երկունքի ճանապարհին: Ռուսինեանը զբրում էր առտապանքով. գետազէտը նրա մէջ ճնշում էր ազատ արուեստագէտին: Մինաս Ձերազը յիշատակում է. «Ռուսինեան գրականութեան սիրահար էր ասմէն բանէ աւելի: Իրեմ համար Հիւկո, Լամարթիմ ու Միւսէ կազմած էիմ երբարգուրիւմ մը, որու կ'երկրպագէր: Երբ անոց մէկ գեղեցիկ էրբուածիմ պատահէր, թիկնաթուրիմ մէջ կ'հանգչէր Պուստայեան վեհութեամբ, բերել կուտար բաժակ մ'անոյ ըմպելի, կ'ըմբոշնէր գայն կաթիլ ա հաթիլ, ճտանաւորիմ մէն մի ետուածը կարգալու եւ կ'ըսէր ինձ. Այս տողն ալ ճշմարիտ լիքեօտ

մ'է...»։ Բանաստեղծական կատարելութեան հասած ձեւերին հաղորդակցուելը դադարաբարական, արտայայտչական ու լեզուական զեղեցիկ համադրութիւնը ներքա մէջ իրաւացի մտավախութիւն էին արթնացնում իր եւ իր լեզուի հնարաւորութիւններին նկատմամբ։ Հայերէն լեզուի վիճակը, մա՛նուանդ, երբ այն համեմատում էր Փրանսերէնի ասցիոնալիզմին, յղեաւածութեանն ու յատկութեանը (մի լեզու, որին զերազանց էր տիրապետում), նրան պատճառում էր մեծագոյն տուայտանքներ՝ խոչընդոտելով ստեղծագործական աշխատանքը։ Եթէ դժուար էր խորհրդածութիւններէ ուժին եւ տրամաբանութեան կորովին համապատասխանեցնել հայերէն բառերն ու արտայայտութիւնները, որոնք այնքան էր յղկում մինչեւ զոհանքէր կատարելութեան հասնելու կիրքը, ապա առաւել դժուար էր բանաստեղծել այլ լեզուով։ Նրա մէջ ծնունդ էր այն մտավախութիւնը, որ յորինել հայերէն լեզուով անհնար է, հայերէնը չի կարող բանաստեղծին ընծանել յղեաւած Փրանսերէնի հնարաւորութիւնները։ Եւ ապա՝ «Ի՞նչ հարկ հեղինակել, երբ չեմք կարող մրցիլ Հիւլիոյի, Լամարթիի ու Միւսէի պէս համադրուելու հետ։ Դատաւանք անոնց, անմամ չէքըր քարգումնելով»։ Եւ Ռուսինեանը մէկ առ մէկ թարգմանեց ու անդրադարձաւ երիտասարդական տարիների իր բոլոր կուռքերի ստեղծագործութիւններին՝ Հիւլիոյի «Ո՛վ իմ գեղեցիկ»ը եւ «Ռեուի Բլազը», Լամարթիի «Հուսկ ազգայն առ բանաստեղծութիւն»ը եւ «Մտածութիւններ»ից քանուի կտոր արձակ գրաբար լեզուով (այս թարգմանութիւնները մեզ յայտնի չեն), թարգմանեց Նեթմանի «Օլրամի կրգ»ն ու Միլլուայի հանճարեղ «Տերեւաքաւիլը», հայ շունչ փչեց «Իմ Նորմանդիայ»ի մէջ եւ երկնեց «Կիլիկիա»ն։

Ռուսինեանի ստեղծագործական մանրակրկիտ եւ աքնաջան աշխատանքը լուսազոյն բնորոշել է Ա. Արփիարեանը՝ «Ռուսինեան իր գրականութեամբ մէջ մտնած է չիմացի արուեստագետիմ, որ կեանք մը կը սպառէ գրուագիտու համար

փոքրիկ տուփ մը։ Տառապագին աշխատանք, որ ամենալիի հեշտամեով կը պարտւրէ ստեղծագործ արուեստագետին ամբողջ էութիւնը. այդ հեշտութեամբը կ'ազդուէր Ռուսինեանի հոգին ամէն անգամ որ դմաարանեց ցրագլտը գեղապան թանաստեղծութիւն մը կամ մինչեւ իսկ բառ մի կ'երկնէր»։ Ռուսինեանն առաջիններից էր, որի համար ոճի մաքրութեան, ճշգրտութեան ու պարզութեան, գեղարուեստական արտայայտչականութեան ու զարգացման արտաքին իմաստի գուրակցումը դարձաւ ստեղծագործական որոնման ինդիք։ Եւ ուղենշեց այն սերունդը, որը Օշականն անուանեց արուեստագետ սերունդ»։

«Կիլիկիա»ն իւրովի արտացոլում է Ռուսինեանի այս որոնումները։ Թէեւ նրա լեզուն համարուել է ժամանակի աշխարհաբարին հակառակ, իսկ բանաստեղծութիւնը «ամէնէն պարզն ու գեղջուկը» Ռուսինեանի ստեղծագործութեան մէջ, բայց հենց այդ դարձն էր, որ յարանակց, որովհետեւ իր բոլոր բաղադրիչներով օրգանապէս մուրեց հայ իրականութեանն ու հայի հոգեվիճակին։

Չարմանայի մի ընդհանրութիւն կայ «Իմ Նորմանդիայ»ի եւ «Կիլիկիայ»ի ու նրանց հեղինակների ճակատագրերի մէջ։ Երկուսն էլ կարօտով կրկնեցին հայրենիքը. մէկը երազեց Նորմանդիայի մեղծ գարունը, միւսը՝ իր Արմենիոյ փայլուն օրերը տեղաց։ Ազգն ու հայրենիքը եղան երկուսի կեցութեան շարժիչը։ Մէկի յոյժն ունիլ շատ էր ու դառնահամ, միւսին՝ կենսախիղ ու թեթեւ, ինչպէս նրանց ազգային խառնուածքն ու ճակատագրին էին յուշում։ Երկուսից էլ մի մի երգ մնաց։

Ժամանակը այդպէս զնահատեց ներանց մուսայի գեղարուեստական վաստակը։ Երբ այդ մուսաները լռեցին՝ Ֆրանսիան օրդեգրեց նորմանդացի բարդի հայրենակարօտ երգը եւ երգելով տարաւ իր սրտում, իսկ հայի օղախում մինչ օրս էլ թեւածում է բերնէ բերան։

Սրբամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ, որ իմն հտուր արեւ։

ԱՆԱՀԻՏ ԴԱՇՏՆԵՑ

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ,
 Եւ մեր երկրէն փախ տայ ճմռա,
 Զքնաղ երկիրն մեր Արմենիոյ,
 Երբ փայլէ իւր փառքիկ օրեր,
 Երբ որ ծիծառն ի բոյն դառնայ,
 Երբ որ ծառերն հագնին տերու,
 Յանկամ տեսնել զիմ կիլիկիա,
 Աշխարհ, որ ինձ հետը արեւ:

Տեսի գաշտերն ունարիոյ,
 Լեռնն Լիբանան եւ իւր մայրեր,
 Տեսի գերկիրըն Խաշիոյ,
 Վենետիկ եւ իւր գոնդոլներ:
 Կողի նման չի՞ մեր կիլիկիա,
 Եւ ո՛չ մէկ վայր է արդարեւ
 Գեղեցիկ, ինչ զիմ կիլիկիա,
 Աշխարհ, որ ինձ հետը արեւ:

Հասակ մը կայ մեր կենաց մէջ,
 Ուր ամենայն իզձ կ'աւարտի,
 Հասակ մը, ուր հոգին ի տեճ
 Յիշատակաց իւր կարտի.
 Յարժամ ճնարս իմ ցրտանայ
 Սիրոյն տալով վերջին բարեւ՝
 Երբամ ճնշել յիմ կիլիկիա,
 Աշխարհ, որ ինձ հետը արեւ:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

Ս. Կ Ի Ր Ա Կ Ո Ս Ե Ա Ն

**ՍՓԻՒՆՔԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ
ՏԱՔ ՈՒ ՊԱՂ ՀԱՒԱՔԱԾՈՆ**

«Սփիւնքահայ պնդիայի այսպիսի ամբողջական ժողովածու առ այսօր լռյա չի տեսել ո՛չ Երեսնամում, ո՛չ էլ Սփիւնքում, ուստի ամ չի կարող գերծ լինել քերութիւններից: Դիտողութիւններն ու առաջարկութիւնները կ'ընդունեն սիրով»:

Վերոյիշեալ տողերը կը կազմեն վերջին պարբերութիւնը «Սփիւնքահայ քանաստեղծութիւն» ծաւալուն հաւաքածոյի «Կազմիկ կողմից» խորագրեալ կարճ ներածականին (էջ 5 եւ 6), ուր հատորը կազմած Վազգէն Գարբիէլեան կը պարզէ զինք առաջնորդած սկզբունքներն ու խմբագրական կարգ մը մանրամասնութիւններ:

Անցեալ տարեվերջին Երեսնի պետական համալսարանի Հրատարակչութեան կողմէ լռյա ընծայուած այս հաւաքածուն կը բաղկանայ 508 էջերէ, ուր տեղ գտած են սփիւնքահայ քանաստեղծութեան բոլոր սերունդները ներկայացնող 39 դէմքեր՝ իրենց հատորներէն քաղուած հարիւրաւոր քերթուածներով, կենսագրութիւններով եւ այս բոլորը բացող ու 30 էջեր գրաւած լայն յոտաֆորանով:

Առաւելաբար Վ. Գարբիէլեանի անուան կապուած այս Հրատարակչութեան («Կազմից, առաջարկներ եւ կենսագրականները գրեց ՎԱԶԳԷՆ ԳԱՐԲԻԷԼԵԱՆ») իրականացման գործին իրենց մասնակցութիւնը բերած են նաեւ այլ մտաւորականներ, Վ. Կիրակոսեան՝ իբրեւ խմբագիր, ԳԱ Մ. Արեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտի սփիւնքահայ գրականութեան խումբը՝ իբրեւ գրախօս եւ «Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի խմբագրական յանձնաժողովը, բաղկացած՝ Մ. Համբարձումեանէ, Է. Աղայեանէ, Գ. Անանեանէ, Հ. Թամրազեանէ, Յ. Ղազարեանէ, Լ. Մկրտչեանէ եւ Լ. Սամուէլեանէ:

«1920ական թուականներից մինչև մեր օրերը» ընդգրկած այս հատորը, իրաւամբ, առաջին հրատարակութիւնն է իր տեսակին մէջ եւ, այդ իսկ պատճառով, հասկնալի է Վ. Գարբիէլեանի այն հաստատումը, թէ հաւաքածուն «չի կարող գերծ լինել քերութիւններից»:

Սփիւնքահայ քանաստեղծութեան վաթսուներեայ հոլովոյթը համապատկերային ձեւով ներկայացնելու մտադրութիւնն իսկ, իր թերիներով հանդերձ, առաջին հերթին, անկասկած ուրախութիւն կը պատճառէ արտերկրի գրական թէ դրասէր շրջանակներուն: Գոհունակութեամբ կ'արձանագրենք խումբ մը հայրենի մտաւորականներու մասնակցութիւնը նման ձեւնարկի մը իրագործման:

«Սփիւնքահայ քանաստեղծութիւն» ժողովածուին վրայ քննական թէկուզ արագ ակնարկ մը նետելէ առաջ, պարտք կը զգանք, առաջին հերթին, սղուններու ճիգը Վ. Գարբիէլեանի եւ իր գործակիցներուն, այն բարի ցան-

կուժեամբ, որ հաւաքածոն սկզբնական լուսնային վերածած անշահական է-
ջիբը դուրս կը ձգուին հետագային, եւ այս ձեռնարկին բնոյթը կրող յաջորդ
հրատարակութիւններու մէջ իրենց արժանաւոր տեղը դրանելու կու դան ա-
նարգարօրէն լուսնային դասապարտուած տիրական անունները:

Ճշմարտագատ մտեցումով մը հատորին թերիները մատնանշելէ ա-
տալ, ողջունելի է Մ. Իշխանի, Ն. Սարաֆեանի, Ա. Երկաթի եւ Ահարոնի
անուններուն վրայ դրուած արգելքին վերացումը: Այս պարագան ուրախա-
օրթ իրողութիւն մըն է ո՛չ միայն տարիներ շարունակ լուսնային դասա-
պարտուած բանաստեղծներուն համար, այլեւ՝ հայրենի մշակութային պա-
տասխանատու մարմիններուն հաշտին, մասնաւանդ՝ երբ իրողութիւնը կը
դիտենք Սփիւռք-Հայաստան գրական կայերու սերտացումը առողջ, աննա-
խաղաղար եւ անկողմնակալ հիմերու վրայ դնելու հրամայականէն առաջ-
նորդուած:

Անշուշտ, անուամբ քայլ մըն է միայն եւ այս առաջին քայլը կը կոր-
սնցնէ իր իմաստը, եթէ անոր շարժողուն աւելի յանդուգն քայլեր, արմա-
տական վերատեսութեան ենթարկելով Սփիւռք-Հայաստան գրական ու մշա-
կութային կայերը՝ մտաւորական լայնամտութեամբ զարգացող կենդանի յա-
րաբերութեանց ծիրին մէջ:

Սփիւռքահայ բանաստեղծութեան շուրջ Յամեայ Հովոյրթը ներկա-
յացնելու կոչուած «Ափիւռքահայ բանաստեղծութեան ուղիւն» վերնագիրը կը-
րող յառաջարանէն ետք, յաջորդական կարգով հատորին էջերը կը զրաւեն
Վահան Թէքէեան, Բուբէն Որբերեան, Վահան Մալէգեան, Ահարոն Տատուր-
եան, Վահրամ Թաթուլ, Արսէն Երկաթ, Կոստան Զարեան, Կարապետ Սի-
տալ, Լեւոն-Զաւէն Սիւրմէյիսան, Վազգէն Շուշանեան, Դեւ, Նիկոլոս Աս-
տաֆեան, Բիւզանդ Քոփալեան, Վահէ-Վահեան, Մուշեղ Իշխան, Անդրանիկ
Մատուկեան, Մկրտիչ Ժանաչեան, Յակոբ Գույումեան, Միսաք Մանուշ-
եան, Սեմա, Արեգանդր Գլըճեան, Գալուստ Խանեց, Արամայիս Արապեան,
Մուր Աթմաճեան, Զօրայր Միրզոյեան, Կարպիս Ժանճիկեան, Սմբատ Տէ-
րունեան, Մկրտիչ Հանեան, Զարեհ Մելքոնեան, Անդրանիկ Թերզեան, Զահ-
րատ, Գոռնիկ Աղդարեան, Վահրամ Մաւեան, Զարեհ Խրախունի, Վարու-
ժան Պետիկեան, Պէպօ Սիմոնեան, Վահանուշ Թեքեան, Կարիկ Պատմաճեան
եւ Ինգնա Սարտուան:

Վերոյիշեալ անուններու ընթերցումէն իսկ կը պարզուի, որ հատորը
կազմած հայրենի մտաւորականը գլխաւորաբար առաջնորդուած է (կամ գէթ
ցանկացած է առաջնորդուիլ) սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը ամբողջա-
կան ձեւով մը ներկայացնելու մեկնակէտէն: Այս եղան է իր նպատակը եւ
հաւաքածոյին ներածականին առաջին տողերուն մէջ իսկ, Վ. Գաբրիէլեան
կը պարզէ այս կէտը, երբ կը զրէ. «Ներկայացուող բանաստեղծները տար-
բերուով են իրենց տաղանգով ու ստեղծագործ արժէքներով, սակայն նրանք
դրել ենք կողմ-կողմի՝ Սփիւռքի հայ բանաստեղծութեան առաւել ամբողջա-
կամ պատկերը տալու նպատակով»:

Հակառակ Վ. Գաբրիէլեանի այս լուրջ տրամադրութեան, հաւաքածո-
յին մէջ առնուած հեղինակներու անուանացանկին արագ ընթերցումէն իսկ
կը պարզուի այն պատկերը, որ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան հատուկ
ամբողջական պատկերը տալու նպատակով՝ հատորը կազմած եւ անոր օժան-
դական հայրենի մտաւորականները գէթ պարտաւոր էին դանդաղել մեծ մոռ-
ցըւածներու բացակայութեան իրողութեան առջեւ:

Արդարեւ, սփիւռքահայ բանաստեղծութեան մօտէն կամ հեռուէն հե-

սեւած ունէ լուրջ մտաւորական, նման դորնի մը ձեռնարկած պահուն կամ նոյնիսկ ուսումնասիրութեան թէ գրականագիտական աշխատանքի մը ընթացքին, Մուշեղ Իշխանի, Անդրանիկ Մառուկեանի, Վահէ-Վահեանի եւ Նիկոզոս Սարափեանի անուններուն զուգահեռ՝ անպայման պիտի գիտէր համահաւասար արժէք ներկայացնող ժագ Ս. Յակոբեանի եւ Յարութիւն Կոստանդեանի ստեղծումներուն, իսկ հասարակ ջերթողներու միապաղպալ եւ անկենդան էջերէն առաջ՝ յաւելեալ կեդրոնացումով պիտի ընթերցէր ջերթողագիրքերը Գէորգ Կառվարենցի, Եղուարդ Պոյանեանի, Արամ Գառնեհի, Եղիվարդի, Վահէ Օշականի, որոնցմէ ոմանք՝ զիրենց տաղանդով, առաջին իսկ գիրքերով համայնան են արժանանում ու իրենց հաստատուն տեղն են գրաւում րփիւր քառայ քանաստեղծութեան մէջ Նիկոզոս Սարափեանը, Բիւզանդ Թոփալեանը, Վազգէմ Շուշանեանը, Վահէ-Վահեանը, Մուշեղ Իշխանը, Անդրանիկ Մառուկեանը, ժագ Յակոբեանը, Սեման, Միսաֆ Մանուշեանը, Ալեքսանդր Կլրենեանը, Յարութիւն Կոստանդեանը եւ ուրիշներ» (էջ 26) :

Պահ մը մտնելով հանդերձ տաղանդաւոր բանաստեղծներու կողքին, այս քանկին մէջ առօր-փառօք բազմած շարքային գրիչները եւ նոյնիսկ մեղի սիրելի Վազգէն Շուշանեան արձակագիրն ու հրատարակագիրը, մենք երբեք չկրցանք ըմբռնել, որ վերի հաստատումէն առաջ ու ետք մէկէ աւելի անգամներ յիշուած (էջ 10, 11, 28, 36) եւ այս ընդգծումով զիրենց հաստատուն տեղը գրաւած» Յակոբեանն ու Կոստանդեանը ինչպէ՛ս դուրս կը մնան նման հատորէ մը, երբ անոր էջերը, ամենայն զիւրահաճութեամբ, լայն բացւած են անարիւն տոնաւորներ բանող Կարապետ Սիւսանի, Յակոբ Գուլումեանի, Ալեքսանդր Գլրենեանի, Միսաք Մանուշեանի, Մառի Աթմաճեանի շարքային սեւագրութիւններուն առջեւ :

Հատորին յառաջաբանէն իսկ կ'իմանանք, որ Վ. Գարբրիէլեանն ո՛ր միայն քաղածանօթ է սփիւռքահայ բանաստեղծութեան վաթսուներեակ ուղիին, այլեւ՝ ընդհանուրէն անկատուոց եւ առանձին հետաքրքրութիւն ստեղծած տիրական դէմքերուն հետաքրքրական աշխարհներուն :

Ահա թէ ինչո՛ւ Կառվարենցի, Կոստանդեանի, Պոյանեանի, Եղիվարդի, Դառնեհի եւ Վահէ Օշականի բացակայութիւնը հատորէն մոտացութեան կամ անտեղեակութեան շէնք կրնար վերագրել, մա՛նաւանդ՝ երբ յառաջաբանին մէջ կը կարդանք .

«Այս շրջանում 30ական քաղաքներին արդէն ճամայում գտած քանաստեղծները (Թոփալեան, Սարափեան, Վահեան, Իշխան, Մառուկեան, Յակոբեան) հանդէս են գալիս իրենց տաղանդը հաստատուող եւր գործերով, որոնք լոյս են տեսնում մամուլում ու առանձին գրքերով : Առանձին հետաքրքրութիւն ներկայացնող գրքեր են դառնում ժագ Յակոբեանի «Մեղրալուսին» (1942) բնագայը, Քնարական ժողովածուն եւ Ա. Մառուկեանի «Թուղթ առ Երեւան» պոեմը» (էջ 28-29) :

Անտեղեակութեան կարելի չէ վերագրել նաեւ անամբողջ ներկայացումը սփիւռքահայ երիտասարդ բանաստեղծութեան, որուն վերջին տասնը՛հինգամեակի ճիգին մասին հազիւ աղօտ ճաշակ մը կրնան փոխանցել այդ դերին կոչուած Պէպօ Սիմոնեանի, Վահանուշ Թեքեանի, Կարթիկ Պասմաճեանի եւ Ինգնա Սարալուանի բանաստեղծութիւնները :

Վ. Գարբրիէլեանն շատ լաւ գիտէ, որ «Սփիւռքահայ քանաստեղծութիւնը հարստանում է նոր գործերով ու գրքերով : Տարբեր գաղթօճախներում այսօր ստեղծագործում են քանաստեղծներ իրեք սերնդի ներկայացուցիչներ : (...) 60ական, այսպէս 70ական քաղաքներին ասպարէզ լիցած քանաստեղծները

քից՝ Պէպօ Սիմոնեանը, Կարիկ Պասմաճեանը, Վեհաճուշ Թեմեանը, Խաւրով Աւայեանը, Յակոբ Մամուկեանը, Վարամիյը եւ շատ ուրիշներ ու բոլորովին մար, ճրիտասարդ քանաստեղծներ, որովհ ղեռ համարէս եմ գալիս մամուլում, չուենմ առաջիմ գրքերը» :

Յօսքը, անշուշտ, մամուլի էջերուն Հանդէս եկող նորագոյն անուններուն չի վերաբերիր: Աւաջին առիթով՝ կան իր իսկ յիշատակած երեսասարգները, — Ռոսրով Ասոյեան, Յակոբ Մանուկեան, Վարանգ, բայց մա՛նաւանդ՝ շատ ուրիշները, որոնք իրենց փորձառական ստեղծումներով նոր երանգներ մուծեցին արիւրաբաճ քանաստեղծութեան Հանդարտ ոլորտներէն ներս եւ ստեղծագործական անհանդարտութեան մը անփխտելի ապացոյցը տուին:

Պրիգոր Պրյտեանի, Կարօ Արմենեանի, Յարութիւն Պէրպէրեանի, Կորիւն Շահինեանի եւ Գէորգ Թեմիզեանի քանաստեղծութիւնները՝ իրենց այս կամ այն երեսներով, կրնան շխտել Հաւաքածոն պատրաստած Հայրենի մըտաւորականներու արտին: Ճաշակի հարց է: Գարրիէլեան եւ իր գործակիցները կրնան դէժ ըլլալ, այսպէ՛ս կոչուած՝ ճերածուած նորարարութեանս: Բայց, այս պարագային, ընթերցողը անպայման հարց պիտի տայ ինքզինքին, թէ ի՞նչ շափանիչներով կամ ո՞ր բովանդաներէն մեկնած՝ անոնք էջ քացած են, օրինակ, Պէպօ Սիմոնեանի, Կարիկ Պասմաճեանի, Վեհաճուշ Թեմեանի, Ջահրատի, Ջարեհ Խրախունիի, Ջարեհ Մեղքոնեանի ստեղծումներուն, եւ դեռ՝ նոյնիսկ Մկրտիչ Հոճեանի ու Իգնա Սարբաւլանի քանաստեղծական խաղերուն առջեւ:

Մնաց որ, «Սիիւստանի քանաստեղծութիւնը Համապատկերային ընոյթ ունեցող հատոր մըն է, իսկ սերունդի մը օգնանու ներկայացուցիչներուն բացակայութիւնը անպայման որ թերի եւ անամբողջ պատկեր մը կը փոխանցէ մեզի»:

Վերջապէս, Ջարեանով ու Սարաֆեանով սկսած քանաստեղծական այս յառաջապահ ուղին, Պօյաճեան-Ջահրատ-Խրախունի-Օշական սերունդին կատարած ներդրումներով նորանոր Հանդրուաններ նուանելէ ետք, այսօր եւս կը շարունակէ ընթանալ նոյն ուղղութեամբ, թէկուզ արտաքինապէս տարբեր ոճերով եւ դիմագիծերով, բայց խորքին մէջ թափ առնելով Հարցադրական միեւնոյն աւանդներէն՝ արիւրաբաճ քերթողութեան ծանօթ մակարդակները շրջանցելու, քանաստեղծութեան ճեղք տարազ հազցնելու» եւ շաղկապով ու մաշտառով մի գոյութեան» վերածելու հաստատ գիտակցութեամբ ու նպատակով:

Եւ ճիշդ չէ այս շարժումը ինգնա Սարբաւլանիներով ներկայացնելու փորձը, երբ Պրյտեան, Արմենեան, Պէրպէրեան, Շահինեան չեւ ուրիշներն նուազագոյն յիշատակութեան իսկ չեն արժանացած:

Յմբազրական ծրարի մը կամ դէժ Հիմնական սկզբունքներու չգոյութեան Հետեւանքով ծնունդ առած Հարցելուն անդրաշառնայէ առաջ, թերեւս անհրաժեշտ է բանալ փոքրիկ փակագիծ մը՝ Հրատարակչական կէտեր մատնանշելու համար:

Աւաջին՝ յուսանկարներու եւ կենսագրականներու պարագայ: Ջարմանայի է, բայց իրողութիւնը այն է, որ Հաւաքածոյին մաս կազ-

մող ՅԹ բանաստեղծներէն միայն ութ հատին յուսանկարները տեղ գտած են «Միխիլախայ բամաստեղծութիւն»ին մէջ, երբ փոքր ճիգով մը կարելի էր մէկտեղել մնացեալներուն յուսանկարներն ալ, զէթ՝ Հայրենի հրատարակութիւններուն մէջ իրենց դիմանկարներու ընկերակցութեամբ հանդէս եկած զրոյշներուն եւ պաշտօնական հրատարակչութիւններով Հայաստան այցելած գէժքերուն յուսանկարները :

Ինչ կը վերաբերի կենսադրականներուն, յաւելեալ բծախնդրութեամբ կարելի էր նաեւ ստուգել ոմանց զրազումները, յաճախած կլիթական հաստատութիւններուն անունները եւ այլ մանրամասնութիւններ, որպէսզի կենսադրական տեղեկութիւններու բաժինը Հայրենի ընթերցողներուն ներկայանար միատեսակ ձևով, պիտուկան համալսարանի վայել հրատարակութեան մը բծախնդիր որակով :

Նոյնի կայսն ի է բսիլ ապագրական սխալներուն առիթով, որոնք որով կիրոնացումով մը անպայման որ պիտի սրբազրուէին, ընթերցողին խնայելով Պերստուպոյ սրբազրիչի տկամայ ամանակցութիւնը : Միխիլախայ զրոյշներու գործերը Հայրենի ընթերցաւէր լայն զանուածներուն ծանօթացրնելու կոչուած հատորներուն մէջ սպրդած անհիթի վրէպներուն պարագան բազմիցս արծարծուած ծանօթ իրողութիւն մըն է : Այս չէ մեր նիւթը :

Հարցը կը վերաբերի յայտարարումին եւ անոր հակառակը փաստող արդիւնքին պտղած անորոշութեան : Անորոշութիւն մը, որ զազափարական տուեալներէ աւելի՝ ծնունդն է կամայական վերաբերումներու, աւելի ճիշդ՝ հստակեալ եւ մակերեսային մտեցման մը՝ իր իսկ գործին նկատմամբ :

«Կազմադի կողմից, մուտքին մէջ, ի միջի այլոց, Վ. Գարբիէյանի դիտելու կու տայ, թէ՛ «Էնդիմակներին աշխատել ենք ներկայացնել ամբողջութեամբ մէջ՝ բանաստեղծութիւններն ընտրելով Երևանում կամ արտասահմանում յոյս տեսած հատրմտիրներից կամ տարբեր տարիների յոյս տեսած ծրարովածուններից» :

Այս մտադրութիւնը բոլորին պարագային կիրարկուած չէ : Հետեւաբար, հեղինակները իրենց ամբողջութեամբ, այսինքն՝ իրենց կտրած գրական ուղիին հանգրուանները բնորոշող քերթուածներով ներկայացնելու մըստադրութիւնը, ոմանց առիթներով, պարզապէս բարի ցանկութիւն մնացած է :

Արեւմտահայ եւ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան (ինչու չըսել՝ հայ բանաստեղծութեան) ամենափութեական անուններէն մէկը հանդիսացող Վահան Թէքէեանի յետդեռնական ստեղծումներէն կազմուած փունջին մէջ, դժբախտաբար մտցուած էին Թէքէեանի անուան հոմանիշ դարձած բանաստեղծութիւններ, ինչպէս՝ «Աղօթք՝ վաղուամ սեմին առջիւ», «Եկեղեցին հայկական», «Ետրուրդ վարդանանց», «Երբ օրը գայ վերջապէս» :

Թէքէեանի բանաստեղծութեան բնորոշ յատկութիւններուն, այսինքն՝ ճարտարապետական ժուտկու եւ պարզ կառուցին, զգաստ ու թափանցիկ քնարերգութեան փոխարէն՝ Վ. Գարբիէյանի Հայրենի ընթերցողներուն հրամայեցած է բացառիկ ծնունդ մը դառնալու բախտին չարժանացած քերթուածները եւս, ինչպէս՝ «Ընթ հեռուի, ահա», «Փռչի-սագ», «Միխիլախ», «Իմ գիւղըս», «Լուսնի գիշեր»...

Թէքէեանի օրինակը, սակայն, ինչպէնք կը ցուցադրէ հատորին մնացեալ բաժիններուն մէջ նաեւ : Կը բաւականանանք քանի մը մատենաշուէններով մնացեալ թերութիւններուն մասին զէթ ուրուանկարային զաղափար մը տարու համար :

Ներկողոս Սարաֆեան, գառական բանաստեղծութեան տարադները նոր շունչով եւ պարունակով հարստացուցած իր քերթուածներուն յափ՝ նաեւ է՛ դարասկիզբի դերիրապաշտ ըմբռնումները հայացուցած (կը շնչտենք բառը) յանդուզն եւ տաղանդաւոր ներկայացուցիչներէն մէկը իր սերունդին, որուն մշակած նոր բանաստեղծութեան մէջնէն փաւերական իրազորումն է «Տեղատուութիւն եւ մակընթացութիւն» երկարաշունչ ազատ բանաստեղծութիւնը:

«Տեղատուութիւն եւ մակընթացութիւն» երկարաշունչ բանաստեղծութիւնը (Յէ էջ), որ, ի դէպ, կը գրաւէ համանուն քերթողադիրքին (108 էջ) մէկ երրորդ տարածութիւնը, նորինակ նուազազոյն ձեւով չէ ներկայացուած Սարաֆեանի յատկացուած բաժինին մէջ, ուր կատարուած ճիշդ ընտրութիւնները («Ճամբորդութեան խեղճ սերունդ», «Գարնանային», «Զայն մը սագի», «Ալիքմեր», «Ժայթֆ», «Լուսնի լոյս») յաւազոյն փաստն են Վ. Գարբիէլեանի բանաստեղծական հասկացողութեան եւ ճաշակին, հակառակ Սարաֆեանի յատկացուած ժյատ էջերուն:

Նմանապէս, մեզի համար անբացատրելի մնաց Մ. Ի:խանի քերթողական վաստակին վերջին հանգրուանը (առ ալժմ՛) ներկայացնող «Տառապանք» (1968) հատորին անտեսումը, ինչպէս նաեւ Ա. Ծառուկեանի «Քարայրի մարդը» քերթողարարին հանգէպ ցուցարարուած լուսթիւնը:

Հակառակ անոր, որ բանաստեղծութիւններու ընտրութեան դործը առաջնորդած սկզբունքներուն եւ ուղղութեան մասին ոչ մէկ յատկ խօսք կ'ըսէ Վ. Գարբիէլեանի ներածականը, այնուամենայնիւ, ընտրութիւնները կատարուած են բնականորէն կամ իրենց դիմադիծը հաստատագրած բանաստեղծներու հետ:

Մանրամասնելով խօսքը, ըսենք, որ վաւերական անուններու պարագային, Վ. Գարբիէլեան միշտ ալ ծանրացած է հեղինակին անուան հոմանիշ դարձած մնացուն քերթուածներու վրայ: Օրինակները թաղմաթիւ են: Կը թունենք քանի մը բանաստեղծներէ ընտրուած այս որակի բանաստեղծութեանց անունները.— «Ներկայ Հայաստանին», «Լեզու, որով գրեցի», «Գիտնիմ գաղտնիք մ'ահաւոր», «Հաշուեյարդար», «Մէկ հատիկս» (Վ. Թէթէեան), «Երգ», «Տարագոմի հարսը», «Կոմիտաս վարդապետին» (Կ. Զարեան), «Հայ մամիկիմ ազօրքը», «Հայ լեզուն տունն է հայուն», «Իմ'է, մամիկներ սեւազգեստ», «Նոր շիւտող տունը» (Մ. Ի:խան), «Մեծ Բազմքը», «Մարդու միտ», «Կաղանդի ծառ մը», «Կաղանդի ծառ», «Անհաշիւ», «Զար բաներ», «Ծորակներ» (Զահրատ), «Լեռն է վեր», «Կաթիլներ», «Հաշիւ», «Մագալամ հայելիներ», «Զննմանու» (Զ. Խրախունի), եւ այլն:

Եթէ Վ. Գարբիէլեան այս ուղղութեամբ նաեւ վարուէր հատորը ճոխացնելու կոչուած անտեսուած հեղինակներուն հետ եւ լուսթեան դատապարտէր ֆոս նոթ գպիւնները քերթողութեան (պէթ նուազազոյն էջերը տրամադրելով անոնց), այդ պարագային կրնայինք անվարան յայտարարել, որ 20 հազար ապաքանակով լոյս տեսած հաւաքածոն պատուարեր գործ մըն է եւ արժանի ամբողջական գնահատանքի:

«Ափիւտահայ բանաստեղծութիւն» հաւաքածոյին ընթերցումը, դըժբախտաբար, միշտ չէ, որ ակադեմական գործէ մը ակնկալուած գոհունակութիւնն ու վայելքը կը փոխանցէ դիմացինին:

Արդարեւ, հոն միաժամանակ կարելի է հանդիպիլ եւ ակադեմական բնախնդիր ընտրութիւններու փաստին, եւ՛ր կարծես թէ պատահական ձեւով կատարուած խմբումներու ոչ-թաղմալի պատկերին: Մեր կարծիքով, այս կացութեան վրեժաւոր պատճառը բնկերային հարցերու անզբաղաբժող շարա-

դրանքներու, Հայաստանի մասին սեւադրուած թոթովանքներու եւ խորհրդային սէրերու դիմումութեան տակ մայրած յանկերդներով բանուած ոտահաւարներու առջեւ անգամ էջ բանայու տկարութիւնն է Վ. Գաբրիէլեանի եւ իր գործակիցներուն, որուն հետեւանքով՝ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան սորենն ու որոմը հայրենի գրասէր հասարակութեան կը հրամցուին կողք կողքի:

Ահաւաստիկ առպնջակա՞ն հիւրամեծարութեան արժանացած քանի մը տնայարարներու խորագրերնեքը (պարագ տեղ չէ բսած արարական առածր. «Եւսմակը իր հասցէէն ինքզինք կը մատնէ») — «Գեղօն առ Հայաստան», «Ի՛մ Հայաստան», «Քառասնամեակ», «Համերգ» (Վ. Մալէզեան), «Երգ լուսաբացին», «Նոր հորովի», «Մայիս մէկ», «Փափաք», «Վիշապաբազ կարմիր բամակին», «Շէրք յազքամակի», «Ծամբիլ», «Հայրենի հրաւեր» (Կ. Սիտայ), «Սիւսիսի հետ», «Տանջուող ժողովուրդներուն», «Լեւինգրադ», «Մոսկուային», «Սովետական Ռուսաստանին», «Երեւել տուէք այլերու», «Հարցում հայրենիքի մասին» (Յ. Գուլամեան), «Հայաստանին», «Հայաստանեան տարնդար», «Ներգաղթ», «Խորհրդային Հայաստանին», «Բանուոր կորստ» (Սեմա), եւ եւայն, եւայն:

Վ. Գաբրիէլեան կրնայ ամենայն դիւրութեամբ շարունակել նման գիւտերուն շարքը: Բայց, կը կարծենք, կուսակցական նեղմտութիւններով ակադեմական փառասիրութիւններ հետապնդելու ամուլ քաղաքականութիւնը ծիծաղելի կուցութիւններու կ'առաջնորդէ նիթական՝ ամլացնելով եւ անլրջութեան դրոշմով խեղճացնելէ կողք իր իսկ գործը:

Պարզապէս ցուալի է այս թագիթութիւններով արտերկրի բանաստեղծութիւնը ներկայացնելու ծրագրային անբարեխղճութիւնը: «Սփիւտահայ բանաստեղծութիւնը չէ հայրենակարօտ արտով» շարողրուած «Թորհրդային Հայաստանի նկատմամբ սիրոյ ու համակրանքի» այս լորձնաշուրթն գեղուններու յարմար վայրը: Կարելի էր խնայել՝ ե՛ւ հաւաքածոյին, ե՛ւ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան, ե՛ւ Սրեանի համալսարանի վարկին՝ վերջիլեալ խեղճութիւնները հանդիսադրելով ալլուր: Բանաստեղծական այս վրիպանքները բաւարար նիւթ կրնային հայթայթել Վ. Գաբրիէլեանի, եթէ ան լծուէր «Սփիւտահայ բանաստեղծներու խորհրդային եւ սոցիալական սերերը» խորագրեալ հատորի մը պատրաստութեան: Արդարեւ, ներքին թէ արտաքին սպառման համար որքա՞ն խայտաբղէտ զգոհարներ» կարելի է պտնել արտերկրի գրականութեան դերեղմանոցին մէջ:

Ահաւաստիկ արտա-չիրկանալեան շքնաղ նմոյշ մը.

Էսօրն որ կայ — Էսօ՞րն մերն է.
Համա՛յնքն է, որ հողի տէրն է.
Մենք դատում ենք — արտք մէկ է.
Մեր վար ու ցան — դատք մէկ է:
Երբա՛ք անդարձ, մուսլ օրեր,
Տրակտարն է հանգիստ ընկել:

Հո՛ւննքն ա առաւ — հասկերի ծով —
Մեր համայնքի պիրկ հարուածով.
Ձեռք դալար, բսկի բսնուար —
Մենք հաց կը տանք, դա՛ւք՝ տրակտար:

Հարուածայիճ, կարմիր բնկեր,
Մեմֆ եմֆ էսօր աշխարհի տեր :

Կ. Սխտալի «Նոր հորովել» խորագրուած տրակտորաշունչ հարուածին
երկու տուները, կը կարծենք, բաւական յատակ դադախար մը կու տան ա՛-
րսղջին (չորս տուն) «ամբողջական» պատկերին մասին՝ իբրեւ խօսուծ և՛
բնորոշ նմոյշ :

Փաստը վերաւորական է պարզապէս :

Վերաւորական է թէ՛ սփիւռահայ գրականութեան հաշտոյն, եւ թէ՛
զայն հայրենի ընթերցողներու լոյն խաւին ծանօթացնելու մտադրութեամբ
ճամբայ ելած յարգելի մտաւորականներու արժանապատուութիւնը՝ նկատի
առած :

Մնաց որ, անպատասխանաբար մեւով մը սփիւռահայ գրականութեան
տաքն ու պաղը մէկ յարկի տակ խմբելու այս պաղջ քաղաքականութիւնը,
ցաւ ի սիրտ, «Սփիւռահայ բաճաստեղծութիւն» ժողովածուն կը զրկէ լույշ
հրատարակութիւն մը ըլլալու իրաւունքէն :

Կը սիրենք յուսալ, որ «Սփիւռահայ բաճաստեղծութիւն» կը դառնայ
վերջակէտը անբարխիղճ հրատարակութիւններու շարքին եւ հայ գրականու-
թեան խոցուած արժանապատուութեան ցաւով գրուած մեր զգիտողութիւն-
ներն ու առաջարկութիւնները կ'ընդունուեն սիրով :

ՍԱՐԳՅՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Լ. Մ Կ Բ Տ Ջ Ե Ա Ն

Պ Ա Ր Ո Յ Ր Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ն Ը
Ի Բ Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Կ Ի Յ Ն Ե Ր Ի Ո Լ Ո Ր Տ ՈՒ Մ

Գ.

Լիբանիսը, զանազան կորուստներով հանդերձ, թողել է արտասովոր ծառայի գրական ժառանգութիւն՝ տարբեր առիթներով կազմուած 64 ճառեր (5ը քննադատական), նաեւ 50 նմանօրինակ շարադրանքներ, ոչ պակաս քան 1544 նամակներ, զպրոցական վարժութիւններէ օրինակելի նմոշներ, եւայլն: Գրել է նաեւ Դեմոսթենէսի կենսագրութիւնը, նրա քաղաքական ճառերի մեկնաբանութիւնը:

Լիբանիսը համոզուած Հեթանոս էր եւ քրիստոնէութեան հակառակորդ, բայց մասնող, տրամաբանող հակառակորդ: Դրա համար էլ վախելով էր իր համախոհների յարգանքը, իսկ Յուլիանոս կայսեր իշխանութեան օրօք՝ նրա մեծաբանքն ու բարեկամութիւնը:

Լիբանիսը ամբողջովին կլանուած յունական մշակութիւնով ու քաղաքակրթութեամբ, անտարբեր էր կայսրութեան բուն հոռոմէական կողմի իրականութեան հանդէպ եւ տաղնապով էր արձանանդրում, որ յունականութիւնը աստիճանաբար իր դիրքերը զիջում է յատենականութեան առջեւ, հոգեւոր կեանքի, յեզուելի, գրականութեան, մշակութային աշխարհի ասպարէզներում:

Բնականաբար, Լիբանիսի ճարտասանական արուեստն ունի իր առանձնատկութիւնները եւ որոշակի Հետք է թողել թէ՛ ժամանակակիցների եւ թէ՛ յաջորդ սերունդների մօտ: Տակեւլ դէպ-

քում կարելու է նշել, որ նա մօտիկցուկեակ է նաեւ Պարոյր Հայկազնի անձին ու ճարտասանական արուեստին: Թէեւ ինքը Հեթանոս էր, իսկ Պարոյրը քրիստոնեայ, թէեւ ոճական տարբերութիւններ ունէին իր եւ նրա արուեստները, դրանով հանդերձ, նա իր նամակներում միանգամայն դրական վկայութիւն է թողել Պարոյրի վերաբերեալ, արձանագրել նրա մեծութիւնն ու վախճած համբաւը, չըջապատի հասարակութեան ու մտուորականութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը:

Պրոյերեսիտ-Պարոյրի աշակերտների թւում յատուկ տեղ է բռնում Եւնայիսը, որի ձեռքով գծուել է ուսուցչի գրական դիմագատկերը եւ պատմութեան ամենուել: Այդ դիմագատկերը հիմնուած է Հինգ տարուայ ուսումնասիրութեան ընթացքում ունեցած առօրեայ շփումների ու ստացած խոր օպաւորութիւնների վրայ:

Եւնայիսը ծնուել է Փոքր Ասիայի Լիւդիա երկրամասի Սարգես քաղաքում 345 կամ 346 թուականին: Մահուան տարի է համարւում 420 թուականը, միեւնոն վախճում: Նա շունչը բնասանքի դուռով է, բայց վաղ տարիքից տարուկ գատական գրականութեան ընթերցանութումը: Դեռևս ծննդավայրում Հետանայ Քրիստոսի գատերին, որն ամուսնաբաժ էր իր ազդականութեան մէկի ժողով: Տասնութ տարեկանում, ձմրան ընկնելու, դնայ Աթէնք եւ այնտեղի համարաբանում աշակերտեց Պրոյերեսիտ-

որն, նաև նրա մրցակիցներ Դիոփանոսին ու Սոպոթիսին: Ուսումնասիրության սկզբում ծանր հիւանդացաւ, բայց ի վերջոյ բուժուեց: Դա նրան զրդեց, որ ճարտասանութեանը զուգընթաց նաև բժշկութեամբ հետաքրքրուի:

Ուսումն աւարտելուց յետոյ Եւնայիտոսը որոշեց Եգիպտոս մեկնել, բայց ծնողների կողմից շտապ կարգով տուն կանչուեց և այնուհետև հիմնականում ծննդավայրում ապրեց մինչև մահ: Այնտեղ Քրիզանտոսի միջոցով ծանօթացաւ Նամբիքոսի ուսմունքին և այդ կարգի ուսումը շարունակելու հետ միաժամանակ ճարտասանութեան դասեր էր տալիս զարդոս: Նա շարունակեց խորանայ նոր-պլատոնական փիլիսոփայութեան մէջ, որը ժամանակի տիրող մատուր հոսանքներից մէկն էր:

Եւնայիտոսը իր փիլիսոփայական բարձունքներով նոր-պլատոնական էր, հելլենական դարաւոր մշակոյթի ու քաղաքակրթութեան անվերապահ ջատագով և, ընդամին, նորայայտ քրիստոնէութեան հակառակորդ: Այդ պարագան շեշտը աւած կերպով արտացոլուել է նրա թողած դրական ժառանգութեան մէջ և բոլոր պարագաներում հաշուի է առնում նրա կեանքն ու գործունէութիւնը և ժամանակը ուսումնասիրողների կողմից:

Քրիստոնէութեան զէմ դիրք բռնելու հարցում Եւնայիտոսի վրայ ազդել է մանաւանդ արդէն յիշատակուած Քրիզանտոսը, որի դասախօսութիւնները 353ին Պերգամոնում լսելու առիթ է ունեցել նոյնիսկ ապագայ կայսր Յուլիանոսը, ուղևորուել նրա գաղափարներով, աւելի ուշ քանիցս իր մօտ հրաւիրել նրան, թէև հանդիպում տեղի չէ ունեցել: Քրիզանտոսի բազմաթիւ երկերից ոչինչ չի մնացել: Նա աղբել է իր շքեղատի վրայ՝ միտախիական հաստի ու անկետական վարքի միջոցով:

Այդ իմաստով առաւել ազդեցութիւն է թողել Եւնայիտոսի մտերիմ բարեկամ և բժիշկ Օրիբազիտոսը, որը ուսանել է Ալեքսանդրիայում, հետագայում եղել Յուլիանոս կայսրի անձնական բժիշկը: Օրիբազիտոսը ծնուել է Պերգամոնում,

իսկ ոմանց կարծիքով էլ Սարդեոսում: Նա գրել է բժշկական դասագրքեր, ձեռնարկներ, բազմաշատոր՝ հանրագիտականային բնոյթ կրող երկեր, որոնք թարգմանուել են դանազան լեզուների ու տարածել հեղինակի համբաւը: Բայց Եւնայիտոսի պարագայում ուշադրան այն է, որ Օրիբազիտոսը նրան գրդել է գրել մի պատմական աշխատութիւն, միաժամանակ նրա արամադրութեան տակ դնելով համապատասխան նիւթերը:

Եւնայիտոսը գրել է երկու այլի բնիկ-նոց աշխատութիւն, մէկը բնդհանուր պատմութեան, իսկ միւսը՝ նոր-պլատոնական փիլիսոփաների կեանքի ու գործունէութեան վերաբերեալ: Առաջինի բրնագիրը չէ պահպանուել, բայց մնացել էն ալ հեղինակների կողմից ժամանակին մէջբերման համար արտագրուած որոշ հատուածներ: Իսկ երկրորդը պահպանուել է ու թարգմանուել նաև ժամանակակից որս-լեզուներ:

Այդ երկերն ունեն մի բնդհանուր առանձնայատկութիւն: Դրանք ժամանակագրական կարգով չարտուակուած են նախորդ ուշ հեղինակների գործք որոշակի բնդգաւառու: Այսպէս, Երբորդ զարիւնն սյատմարան Դեքրիպոսը դրել է «Ալիլիքական» (գերմաների 238ից մինչև մօտ 270ը կատարած յարձակումների մասին) երկը ու Դիագոնիների պատմութիւնը և, ժամանակ՝ «Փրամանակագրութիւնը», որը հասնում է մինչև 270 թուականը: Եւ ահա Եւնայիտոսը իր պատմութիւնն սկսում է ուղիղ 270ի դէպքերից ու շարադրանքը հասցնում մինչև 404 թուականը, մասա՞ր է՝ մինչև 414 թուականը:

Իսկ Լեմնոս կղզու նշանաւոր «Փիլոսոփայատոս» բնտանեքին պատկանող հեղինակները մէկը, իր մի շարք երկերից բացի, մօտ 238 թուականին գրել է «Արիստոտելի կեանքը» վերնագրով և երկու գրքից կազմուած աշխատութիւնը, որի մէջ ներկայացնում է որոշ թուով փիլիսոփաների կենսագրութիւններ՝ իր մեւով և իր տեսանկիւնից: Եւ ահա Եւնայիտոսը իր գրքում շարունակեց այդ կենսագրութիւնների շարքը, յատկապէս

ներկայացնելով իր ժամանակակիցներին, ինչպէս եւ Հենց իրեն (յուշերի կարգով) :

Եւնապիոսի պատմագրական աշխատութիւնը նուիրուած է իր արդէն յիշուած բարեկամ Օրիբազիտին : Այդ երկը յունարէնով վերնագրուած է «Էլիպամնիստաւ հիստորիկա», բայց որոշ դէպքերում ձեւակերպուել է եւ ուրիշ կերպ : Մոզորաբար կոչուած է «Տիեզերակաթ (կամ ընդհանուր) պատմութիւն» : Աշխատութիւնը 414 թուին անձամբ կարդացած անձանց վկայութեամբ՝ դա բաղկացած էր 14 գրքից եւ ընդգրկում էր 270-404 թուականների ժամանակաշրջանը :

Պատմագիրքն ունի շնչուած Հակաքրիստոնէական ուղղութիւն : Նրանում քննադատուած են մանաւանդ քրիստոնէութեան պաշտպանութեամբ աչքի ընկած հոգեւորական կայսրերն ու նրանց գործակիցները : Եւ, ընդհակառակն, ամէն կողմից փառաբանուած է Յուլիանոսի գործունէութիւնը, այն աստիճան, որ դեռեւս իր ժամանակ ոմանք կարծիք են յայտնել, թէ դիրքը դրուել է միայն այդ նպատակով, Յուլիանոսին ժամանակի պատմութեան առանցք դարձնելու դիտաւորութեամբ :

Թերեւս էլ գրքի բնագրի անհետացման գործում վճռական դեր է խաղացել նրա Հակաքրիստոնէական ուղղութիւնը, թէեւ դա կարող է եւ միակ պատճառը չ'իյնել : Որովհետեւ Հետապայ արասագրումների, ժողովածուների կազմելու ընթացքում քրիստոնէայ գրիչների ձեռքով եւ Հասկանալի միտումով ջանք է թափուել շարքից հանելու գրքի Հակաքրիստոնէական առաւել շնչուած կտորները : Բայց այդ կրճատումները, մասնազատների ասելով, մեքենայորէն են կատարուել ու, վերջ է վերջոյ, բոլորովին չեն չթացել ուշագրաւ վկայութիւնները : Եւ այնպէս է պատահել, որ Հետապայում Հենց յասկապէս քրիստոնէայ եկեղեցական պատմաբաններն են յատուկ Հետաքրքրութիւն ցուցաբերել Եւնապիոսի երկի Հանդէպ, սրովհետեւ նրա թողած իւրապատուկ վկայութիւնները անկարելի կամ դժուար է դռնել ուրիշների երկերում :

Մերօրեայ Հետազոտողներից ոմանք, է հարկէ, անհիմն են համարում Եւնապիոսի Հակաքրիստոնէական դրոյթներն ու վերագրումները, մանաւանդ քննադատում են նրա պատմագրական մեթոդը, ասելով, թէ նա իր կարողութիւններից ու հակումներից հեռու գործի է ձեռնարկել : Այսպէս, օրինակ, Եւնապիոսը կարեւորութիւն չէր տալիս պատմութեան ժամանակագրական կարգին, ճշգրիտ թուականներին եւ այլնին, յատուկ քաղաքական տեսակէտ չունէր եւ նրա աչքում պատմութիւնը տակ Հոգեբանական ու բարոյական Հետաքրքրութիւն է ներկայացնում : Այսպէս են դատում ժամանակակից Հետազոտողները՝ Եւնապիոսի երկից մնացած բեկորների վրայ յինուելով :

Բայց իրականում Եւնապիոսը, օրինակ, վճռականորէն դատաւարտում է իշխանութեան ապօրինի իւրացումը, Թուրքիդիզէսի նման ընդունում էր պատմական նկարագրութիւնների գործնական օգտակարութիւնը ապագայի համար, իսկ պատմութիւնը շարադրում էր անձնական-կենսագրական ու դրուագային իրադարձութիւնների պատկերման սկզբունքով, աւստի՝ յատուկ յարգանք էր տալիս Պլուտարքոսի հանդէպ : Այժմեան Հետազոտողները դաժնում են, որ Եւնապիոսը չէր գիտակցում, որ այդ ձեւով անկարելի է հասնել անաչառ ու արարկական, ճշգրիտ պատմագրութեան մակարդակին :

396 թուին, երբ Եւնապիոսի պատմագրական աշխատութեան Առաջին մասն արդէն պատրաստ էր, նա աշխատանքն ընդհատեց ու սկսեց գրել իր միւս՝ փիլիսոփայութեան պատմութեանը վերաբերող գիրքը, որն աւարտելուց յետոյ միայն վերստին անցաւ առաջին աշխատութեանն ու շարունակեց նրա շարադրանքը : Փիլիսոփայական գիրքը, որը յաճարէն վերնագրուած է «Բիտի ափիստոն» («Սափիստոնի կիտմէր»), պակասուել է լիովին ու անփոխարինելի նըշանկութիւն ունի պատմական ներկայացուող ժամանակաշրջանի մշակութային իրականութիւնը պատկերացնելու եւ

ուսումնասիրելու ասպարէզում: Այդ դիրքը, դարերի ձեռագրական արտադրումներից ու փոխանցումներից յետոյ, առաջին անգամ տպուկ է 1568 թուին, յունարէն բնագրին զուգահեռ լատիներէն թարգմանութեամբ, ապա նորից տպուկ է 1596ին, 1616ին ու այդպէս շարունակ:

«Առփեստների կեանքը» ներկայացւում է 23 փոխադրանքի կեանք, միանգամայն անհամաչափ ձևով: Ոմանք ներկայացուած են բազմաթիւ էջերով, իսկ ուրիշներն էլ, ընդհակառակն, սակաւաթիւ տողերով: Եւնայտոսի գիրքը կառուցուած է իրենից առաջ եւ իր ժամանակ գրուած գրքերի ձևով: Այսինքն՝ Հիմնական տեղ է արուած ներկայացուող անձանց անհատականութեանը, նրանց փոխարարներութեանը, նրանց կեանքի հետ կապուած ընթացիկ իրադարձութիւններին, նրանց վարքին ու վերաբերմունքին այս կամ այն երեւոյթի նկատմամբ: Բայց համարեա՞ ըստկալում են նրանց զաղափարների կամ զաղափարական համակարգերի բնութագրումները, յամենայնդէպս, դրանց երկրորդական ու աւելի պակաս տեղ է արուած, եթէ կարելի է ինչ-որ տեղեր արդէս ընկալել:

Այդպէս լինելով հանդերձ, կամ թերեւս էլ հենց յատկապէս այդ պատճառով, Եւնայտոսի երկը իր տեսակի քանձարան է համարուած պատմութեամբ հետաքրքրուողների աչքում, իբրեւ ընդգրկուած ժամանակաշրջանի արամադրութիւններն արտայայտող պատմական գրաւոր հայելիներից մէկը:

Գրքում ներկայացուած են — շատ յաճախ բաւական հակիրճ ու ամփոփ ձևով — Պրոտինը, Պորփիրը, Եամբլիքոսը, Կղեսիոս կապադովկացին, Մաքսիմոս նիքեացին, Հիմերիոս Պրուացին, Լիբանիոս Անտիոքցին, Օրիբազիոսը, Քրիզանտիոսը, Պրոյերեսիոս Կեսարացին եւ ուրիշները: Պէտք է նկատի ունենալ, որ, ժամանակի պատկերացումների ու պահանջների համաձայն, Եւնայտոսը «սոփիստ» աւելիով նկատի ունի միաժամանակ թէ՛ փոխադրանքներն եւ թէ՛ հոռետորներին, տարբերութիւն չընկելով նրանց միջեւ:

Եթէ աւելի վաղ, շատ ու շատ դարեր առաջ, փոխադրութիւնն ու հոռետորութիւնը փաստորէն մի տեսակ թրշնամի քոյրեր էին հանդիսանում եւ սահմանադատում իրարից, ադա չորրորդ դարում, երբ քրիստոնէութիւնը արդէն բաւական նուաճել էր ասպարէզը, ճգնւած փոխադրութիւնն ու հոռետորութիւնը ինքնարարար ժողովք էին իբրար, զփտակցելով իրենց ընդհանուր ծագումը յունտ-հեթանոսական մշակութային աշխարհում, ուստի եւ սերտորէն միահիւսուելով: Այդ միահիւսումը արտայայտուած էր Հեթանոսութեան վերջին հողեւոր պատուար նոր-պատմականութեան մէջ:

Եւնայտոսի պատկերացումը, իրենից առաջ փոխադրութեան պատմութիւն գրած հեղինակները ընդգրկել են այդ պատմութեան երեք փուկերը՝ Պատմից սկսած:

Առաջին փուլն ընդգրկում է Պատմի նախորդներին ու հենց իրեն:

Երկրորդը՝ նրանից յետոյ ընկած ժամանակաշրջանը, մինչեւ մեր թուարկութեան առաջին դարի կէտը:

Երրորդը՝ Կապադոսի ու Ներսի ժամանակներից մինչեւ Աւեքսանգր Մեկրոսի, արտացոլուել են Պորփիրի, Ստոնոսի ժամանակաշրջանը:

Այդ ժամանակները, բոտ Եւնայտոսի եւ Փիլոստրատոսի երկերում: Անհակասաբար պատճառով, նա բոլորովին անտեսում կամ անգիտատու է Դիոգենէս Լտերտագու Վոլամաւոր փոխադրանքի կեանքն ու կարծիքները՝ 10 գրքերից կազմուած ծաւայուն երկը: (Լտերտացին երրորդ դարի հեղինակ է): Եւ ահա Եւնայտոսի «Սոփիստների կեանքը» նուիրուած է այսպէս ասած մինչեւ նապիտեսան փոխադրութեան պատմութեան չորրորդ ու վերջին փուլին, իբրեւ նախորդ հեղինակների գործի շարունակութիւն, աւանդական բարձունքների շրջանակում:

Մասնագէտ հետազոտողների վկայութեամբ, Եւնայտոսի պատմա-փոխադրութեան աշխատութիւնը եւս, նրա ընդհանուր պատմագրական երկի փշրանքների նման, շատ է կարգացուել ու օգտու-

գործուելու ուսումնասիրողների կողմից, թէ՛ միջին դարերում, թէ՛ մասնաւանդ Վերածնութեան դարաշրջանում եւ թէ՛ նրանից յետոյ մինչեւ հիմա: Այդ երկրում, ի հարկէ, նաեւ ինչպիսի սկզբունքային ու մեթոդաբանական տկարութիւններ են նշուում: Բայց դա չի խանգարում, որ դիրքը վկայակոչուէ իբրեւ պատմական ինքնատուր աղբիւր, միւս եւ ամէն տեսակի աղբիւրների շարքում, իսկ այսպէս ասած աշուտ, ենթակայական կամ չափազանցուած վկայութիւններն էլ հաշի են առնուում հենց իրենց այդ մակարդակով, ժամանակակից մնացած գրական ժառանգութեան շրջանակում այլեւայլ համեմատութիւններ անելու եւ իրարամերթ վկայութիւնների միջից ու միջոցով բուն իրականութեան պատկերը ճշդ դելու համար:

Եւնասպիոսն իր պատմափիլիսոփայական դրժում պատմում է նաեւ իր մասին, առանց իր անուշը անմիջապէս տալու, պատմում է երրորդ դէմքով, համեստաբար, հարկ եղած դէպքում յիշեցնելով, թէ «հեղինակը» կամ ճայս դրժի հեղինակը» տեսաւ, լսեց կամ էլ արեց այսինչ կամ այնինչ բանը, եւ այլն: Բայց աղբջանն էլ կարեւոր նպաստ է՝ հեղինակի ինքնութիւնը պարզելու, նրա կեանքի այլեւայլ դրուագները ճանաչելու եւ այլ կարգի աղբիւրների օգնութեամբ ստուգելու համար:

«Սովետների կեանքը» ունի մի փոքրիկ ներածութիւն, որի մէջ հեղինակը զատողութիւններ է անում փիլիսոփայութեան ու փիլիսոփաների մասին: Անդրադառնում է մասնաւանդ Քսենոփոնին, բնութագրելով նրա գործունէութեան առանձնատկութիւնը: Այնուհետեւ, երեք տպադիր էջի շափ, անդրադառնում է այն հեղինակներին, որոնք զբաղուել են փիլիսոփայութեան պատմութիւն գրելով: Պատմում է նրանց արածի մասին եւ միաժամանակ բնութագրում ու գնահատում նրանց երկերը: Օրինակ, իր նախորդ Փիլոսոփայաբան Լեմնոսցու մասին նշում է, թէ նա հետագայում «մակերեսային ու հաճելի սոնոլ» շարունակեց առաւել աչքի ընկած սոփիստների կենսագրութիւնները:

Եւնասպիոսի դրժի կենսագրութիւնների բուն շարքն սկսում է Պլոտինից ու աւարտում հեղինակի հայրենակից, ազգական, ուսուցիչ ու ապա գործակից Գրիգանտիոսով: Վերջում մի քանի տողով նշում է, թէ Քրիզանտոսին փիլիսոփայական արուեստում յաջողեցին նպիտանոս Լակեդեմոնացին եւ Բերոնիկիանոս Սարդեսցին:

Ինչպէս որ արդէն յիշատակուեց այս ուսումնասիրութեան նախորդ հատուածներից մէկում, «Սովետների կեանքը» դրժում ընդարձակ տեղ է նուիրում Պրոյնրեսիոս-Պարոյրին, աւելի քան ուրիշ մէկ ուրիշ: Այդ հեղինակային յատուկ ուշադրութիւնը աւելի է շեշտուած շարադրանքի ընթացքում Պարոյրի հասցէին արուած դրուատական ու խանդավառ արտայայտութիւններով, պաշտամունքի հասնող հիացմունքով: Գիրքը դրուել է ուսուցիչի մահից մօտ 28 տարի յետոյ, երբ երբեմնի աշակերտն ինքն արդէն 50ն անց չափահաս մարդ էր, պատմաբան ու փիլիսոփայ, բայց երբեմնի պատանեկան տպաւորութիւններն այնքան խորն էին ակօսել իր հոգին, որ նա պարտք էր համարում բացառիկ ու անձեռակերտ յուշարձան կանգնեցնել իր ուսուցչի պատիւին, թէեւ ինքը աներեր հեթանոս էր, իսկ ուսուցիչը՝ նոյնքան աներեր քրիստոնեայ:

Ե.

Պրոյնրեսիոս-Պարոյրի մօտ ուսանած ականաւոր անձանց շարքում Յուլիանոս կայսրը հետաքրքրութիւն է ներկայացրել ու մի այլ մակարդակով: Նա թէեւ Աթէնքում ընդամէնը մի քանի ամիս է յաճախել դասախօսութիւններին, այն էլ չգիտենք՝ ինչպիսի հետեւողականութեամբ, իրականում յատակ պատկերացում ունէր ականաւոր հետորի անձի, կարողութիւնների, մակարդակի եւ վախճան ազդեցութեան վերաբերեալ:

Բացի այդ, Յուլիանոսն ինքը պատմական ցայտուն անձնաւորութիւն է: Նրա անունին, ինչպէս յայտնի է, ժամանակին կցուել է նաեւ «Ուրացոց» յուս-

լումը, հեթանոսապաշտական ու հակա-
քրիստոնէական գործունէութեան հա-
մար: Հայոց պատմութեան մէջ, չգիտե-
ինչ հիման վրայ, ականդարաբ պահուել
է «Հար Յուլիանոս» արտայայտութիւնը:
Բայց զա պայմանաւորուած է ժամանա-
կի հոգեւոր-հասարակական բուժն պար-
բարի հրամայականներով եւ միտնգա-
մայն ատրբեր աչքով պէտք է դիտել մեր
օրերին:

Նախ՝ Յուլիանոսի կայսր դառնալը
պարագայական իրողութիւն է: Իրակա-
նում կարող էր եւ այդպէս չլինել: Բայց
նա իր բնատուր հակումներով պարզա-
պէս մտաւորական էր, հոգեւոր կեանքի
ընդունակ, որոնց ու անոց մի մարդ:
Պատմութիւնից յայտնի է, որ, իբրեւ
կանոն, հռովմէական կայսրերը ո՛չ ի-
մաստուններ էին, ոչ էլ անդրազէտներ,
այլ՝ միջակ ու գործունեայ մարդիկ:
Բայց նրանց շարքում եղաւ մէկը, որը
նաեւ փիլիսոփայ էր՝ Մարկոս Աւրելիոս:
Յուլիանոսը հանդիսանում է երկ-
րորդը եւ վերջինը ու ընդամենի իր հեր-
թին պաշտամունք ունէր առաջինի նկատ-
մամբ, ինչ որ վկայուած է այլեւայլ ա-
ռիթներով:

Յուլիանոսի այնքան վիճակուած կրօ-
նական մտածելակերպն էլ ունէր իր ա-
ռանձնախառուկ կողմերը: Դա ինքնին մի
ինքնուրոյն եւ ընդարձակ նիւթ է: Իսկ
այժմ արժէ նշել, որ նա հելլէնականու-
թեան մոլեանդ պաշտամունք ունէր եւ
դէմ էր այն ամէնի, ինչ որ որեւէ ձեւով
խորխում էր նրա դիրքերը: Ուստի՝ ըմ-
բոստացաւ նաեւ նորայայտ ու նոյնպէս
հոկատութիւններով յղի քրիստոնէու-
թեան դէմ, նրա վսայնած բազմակողմա-
նի առանձնաշնորհների պատճառով: Որո-
շէլ էր հեթանոսութեան հիման վրայ
յունահռոմէական մի ընդհանրական կր-
թօն ձեւաւորել: Դա ատանդակուն հեթա-
նոսութիւնը չէր, այլ՝ նոր տեսակի, մի-
աստուածութեանն աւելի մօտ եւ Արեւի
(Հելիոսի) պաշտամունքով խորհրդանշ-
ւող կրօն, Միհրի (Միտրայի) ներմու-
ծումով, որը ակնյայտօրէն արեւելեան
ծաղում ունէր:

Անվիճելի է նոյնպէս, որ Յուլիանոսի

կրօնական կողմնորոշումը նաեւ ընթացիկ
քաղաքական գրգռապատճառներ ունէր:
Նա համոզուած էր, թէ նախահնամու-
թիւնն իրեն մի քաջատիկ դեր է վերապա-
հել, եւ ակնդէտ սպասում էր աստուա-
ծային ճնշաններին, արտաքին ու ներքին,
ներառեալ նաեւ սեփական երազները:
Լիովին իշխանութեան գլուխ անցնելուց
յետոյ յատուկ եռանդ էր ցուցաբերում
ասճարներում ցուշեր զոհարբելու: Ծի-
սական ասպարէզում, զրա մէջ խորհրդ-
դաւոր իմաստ տեսնելով, այդ հողի վրայ
էլ քրիստոնէաների յատուկ ծաղրի ա-
ռարկայ դառնալով:

Բայց Յուլիանոսի կարճատեւ կեան-
քը աչքի ընկաւ ոչ միայն կրօնափիլի-
սոփայական որոնումների առումով: Նաեւ
գործնական մակարդակով ցոյց տուց
նա իր կարողութիւնները: Հանգամանք-
ների բերումով եւ կոտաւնդիոս Բ. կար-
սիկ կամքով՝ Յուլիանոսի կեանքի մեծ
մասը, մանկութիւնից սկսած, անցաւ
լայն հասարակութիւնից մեկուսացում,
կիսա-աքսորային պայմաններում: Նա
բաւականաչափ շատ ժամանակ ունեցաւ
մտածելու եւ կարդալու, աչքի ընկնող
փիլիսոփաների հետ անձամբ շփուելու
համար, սակայն գործնական կեանքին
պատրաստուելու համարեա՛ ոչ մի պա-
տեհութիւն չունեցաւ:

Իսկ ահա կեսար ու առաւել կւս կայ-
սրը դառնալուց յետոյ՝ փաստօրէն քա-
ռապատկուեց Յուլիանոսը իր գործու-
նէութեամբ, նորանոր ու անսպասելի
կարողութիւններ գրսեւորելով — զին-
ւորական, վարչա-քաղաքական, կազմա-
կերպական եւ այլ ասպարէզներում:
Կարճ ժամանակում նա կոփուեց իբրեւ
զեկուպար անձ եւ մէկը միւսից համար-
ձակ նախաձեռնութիւնների դիմեց, ան-
կախ նրանց յարուցած հետեւանքներից:
Դրանով իսկ սպացուցելով իր արտասո-
փոր ու ցայտուն անձնաւորութիւն լինե-
լաւ իրողութիւնը, պատմականօրէն ար-
ձանագրուած Թանճրացեալ գործերով,
այլ ոչ թէ սոսկ ջրատարիների կամ քրն-
նադատների արտայայտած կարծիքների
համաձայն:

Յուլիանոսի սպրած կեանքի մաս-

բաժանութիւնները բաւական յայտնի են: Նրա վերաբերեալ զբաղանութիւնն իսկապէս առատ է: Չհաշուած Յուլիանոսի սեփական երկերը, նրա մասին ահազին վկայութիւններ են թողել ժամանակակիցները: Իսկ հետագայում էլ, այս կամ այն դիրքերից, նրան անդրադարձել են բազմաթիւ այլեւայլ հետազոտողներ: Յուլիանոսի անձը նաեւ զեղարուեստական գրականութեան նիւթ է դարձել թէ՛ միջնադարում եւ թէ՛ նորագոյն դարերում, լուսարանուելի ու ընթացողութեւ ըստ ժամանակի տրամադրութիւնների եւ հեղինակների հայեցողութեան:

Այստեղ կարելի է ուրուագծել Յուլիանոսի կեանքի ճանապարհի առաւել հանդուցային կողմերը, յարթական կարգով:

Փլաւինոս Նիւքիոս Յուլիանոսը ծնուել է 331 թ. դարնանը՝ 330 թուին հիմնրած կայսերական նոր մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում: Հայրը՝ Յուլիոս Կոստանդնուպոլսը, Կոստանդինոս Մեծի խորթ եղբայրն էր: Մայրը մեռաւ՝ որդու ծնուելուց մի քանի ամիս անց, իսկ հայրը խռովութեան ժամանակ զազազած զինւորների ձեռքով սպանուեց 337ին, միւս բազմաթիւ ազգականների հետ միասին, դահապարական հաշիւների եւ յարակից հակամարտութիւնների բերումով: Զոհուեց նաեւ Յուլիանոսի խորթ եղբայրներէ մէկը: Պատահմամբ ողջ մնաց միւս խորթ եղբայրը՝ Գալլոսը, որը դարձաւ Յուլիանոսի մանկութեան ընկերն ու ուղեկիցը, ըստ ճակատանոց քնաւորութիւնների, հետագայում՝ 351ին, դարձաւ կեսար, իսկ 354ին էլ պաշտօնազրկուեց ու կայսեր հապճեպ վճռով մահուան դատապարտուեց:

Յուլիանոսի զխում առտիճանարար ամբաստան այն միտքը, թէ 337ի սպանող կազմակերպուել է անձամբ Կոստանդինոս Բ-ի ջանքերով: Դրանով էլ պայմանաւորուեց, այս կամ այն չափով, նրա վերաբերմունքը այդ կայսրի անձի ու քաղաքականութեան, ընդամին նաեւ քրիստոնէութեան նկատմամբ: Յիշենք, որ այդ Կոստանդինոսը, ըստ ընտանեկան ականքութեան, քրիստոնէայ էր, չափաւոր

արիստական: Այնպէս որ, անխտահուսութիւնն ու զգուշութիւնը Կոստանդինոսի հանդէպ՝ ուղեկիցեց Յուլիանոսին ամբողջ կեանքի ընթացքում:

Յուլիանոսը եւս քրիստոնէայ էր ծնուել, հետեւապէս նրա մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը նոյնպէս անցաւ քրիստոնէական միջավայրում: Բայց մա՛նաւանդ քսան տարեկանում, Մաքսիմոս Եփեսոսցու ազդեցութեամբ, նա հագնւոր վերափոխութիւն ապրեց, մի այլ՝ իր համար հրապուրիչ, նոր-պլատոնականութեամբ հիւսուած դաւանանքի յարեց, թէեւ արտաքուստ քրիստոնէայ էր մնում, ապահովութեան նկատարումով, մինչեւ կայսր դաճալը, երբ արդէն աւելորդ էր ու անվայել երկուութեան մէջ ապրելը:

Յուլիանոսի ու եղբոր որբանալուց յետոյ, նրանց ներկայութիւնը Կոստանդնուպոլսում շուտով ունեւորչ համարուեց կայսրի կողմից: Եւ նրանք մեծացան հեռաւոր ու մեկուսի վայրերում: Նախ՝ 339ից Յուլիանոսը Նիկոմեդիայում ապրեց արիստական եպիսկոպոս Եւսեբիոսի խնամքի տակ, եւ ուսուցիչ ունեցաւ ներքին Մարդոնիոս Սկիւթացուն, որը հելլիստիկականութեան սեր սերմանեց մանկան հոգում: (Այդ ընթացքում, թերեւս կարճատեւ, Կոստանդնուպոլսում ուսանեց քերական Նիկոկլէսի մօտ): Նա նաեւից նաեւ Նիկոմեդիայում ուսուցանող Լիբանիոսին ու հոգեպէս կապուեց նրան: 345ին՝ կայսեր հրահանգով տեղափոխուեց Կապադովիայ, Կեսարիային մերձակայ Մակեդոնում կայսերական կալուածք, որտեղ արիստական եպիսկոպոս Գէորգիոս Լաւրիկացու մօտ առատօրէն հեթանոսական գրականութիւն կարդաց, այնտեղ մնալով մինչեւ 351ը: Եղբոր կեռաբ դատնալուց յետոյ, Յուլիանոսը վերադարձաւ Նիկոմեդիա, ուսումը շարունակելով այնտեղ, Պերգամոնում եւ Եփեսոսում:

354ին եղբոր սպանուելուց յետոյ Յուլիանոսը կայսեր կողմից կանչուեց Միլան: Առաջ էր եկել նոր կեսար հաստատելու հարցը, բայց կայսրը տատանուում էր ընտրութեան մէջ, որի համար

ծանրակշիռ հիմքեր ունէր: Ինչը արու-
ղաւակ չունէր, եղբայրները վաղուց էին
հեռացել կենքերից՝ Կոնստանտնուպոլիս:
Իր կարծիքով վստահելի թեկնածու չէր
տեսնուում: Բարեազակամ չէր նաեւ Յու-
լիանոսի հանդէպ, յիշելով իր գործած
արարքները՝ նրա հարազատներէ դէմ:
Բայց եւ այնպէս՝ նա վերջին հաշուով
ազգական էր: Եւ ահա նրան Միլանում
երկար պահեց, մինչեւ 355ի Յուլիոսը, մի
տեսակ զուտամնասիրելու համար: Յու-
լիանոսի նկատմամբ, ընդհակառակն,
չառ բարեացակամ էր կայսեր կինը՝ Եւ-
սեբիան: Եւ նրա բարեխօսութեամբ էլ
Յուլիանոսին թույլ տրուեց վերադառնալ
Աթէնք, ուսումը խորացնելու համար,
ցնոր սնորհներով: Յուլիոսից մինչեւ
Հոկտեմբեր Յուլիանոսը մնաց Աթէն-
քում, այդ ժամանակ էլ ճանաչելով Պրո-
յէրեսիոս-Պարոյրին ու հաղորդակցուե-
լով նրա արուեստին:

Յուլիանոսը Հոկտեմբերին վերստին
կանուկեց Միլան եւ Նոյեմբերի ճին հրո-
շակուեց կուսար, նոյն ժամանակ ամուս-
նացուեց Կոստանդինոսի կրտսեր քրոջ՝
Հելենայի հետ (վախճանուել է 360ին):
Այնուհետեւ նրան յանձնուեց Գաղիայի
ու շրջակայ երկրներէ անօրինութիւնը:
Յուլիանոսը իրեւ Նատալայր ունեցաւ
Վիեննը, Փարիզը (Լուտեցիան) եւ յաղ-
թական կոտիներ վարեց Հռենոսի շրջա-
նում (Քէօն, Սորապուրդ, Եւայն)՝
Փրանկներէ, ալեմաններէ եւ այլ ցեղերի
դէմ:

360ին իր տեսակի ճշմարտամային վի-
ճակ ստեղծուեց կայսրութեան մէջ: Արեւ-
ելլքում Պարսկաստանի դէմ արշաւելու
հարկադրանքի տակ գտնուելով, Կոս-
տանդինոսը Յուլիանոսից պահանջեց, որ-
պէսպէս նա իր զօրքերի մի, այն էլ ընտ-
րանի մասը ուղարկի Արեւելք: Այդ պա-
հանջը անյադի զայրացրեց Գաղիայի տե-
ղացիներէ կայսրուած բանակին, որն ի-
րեն պարտաւոր չէր համարում կուսել
հետաւոր վայրերում, ինչպէս եւ հենց
Գաղիան իրեն էր վստահուած զգում հիւ-
սիսից ու հիւսիս-արեւելքից: Բանակի
կողմն էր նաեւ Յուլիանոսը սկզբունքօ-
րէն, որոշակի փաստարկումներով: Փա-

րիզի ձմեռային բանակաճամբարում ըմ-
բոստացած բանակը Փետրուարին ելքը
գտաւ Յուլիանոսին իրաւազօր կայսր՝ Օ-
զոստոս հռչակելով: Այդ անցուդարձե-
րը բաւական ժանրամասնօրէն նկարա-
զրուած են նաեւ Յուլիանոսի տեղեկա-
գիր-ճամակներէից մէկում, որտեղ նա նը-
շում է, թէ ինչը օգոստոս (կայսր) է
հռչակուել իր կամքից անկախ, ուղղակի
նրան հակառակ, բանակի անզուպի
ճշման ներքոյ, որտեղ, պէտք է յիշել,
մեծ հեղինակութիւն էր վայելում ինքը:

Այսպէս թէ այնպէս, իրերի այլ ըն-
թացքը համազօր էր կամայ-ակամայ ըմ-
բոստութեան՝ կայսեր դէմ, եւ Յուլիա-
նոսը գիտէր, որ կայսրը չի կարող ան-
տարրեր մնալ ու պատտօրչաւ չկողմա-
կերպել: Ինչը նախ փորձեց բանակցու-
թիւններէ միջոցով լուծել հարցը, բայց
սպարդիւն: Ուստի՝ քանի դեռ ուշ չէր,
բա կանեան երկրները համարեա՛ ղա-
տարկ էին զօրքերից, նա որոշեց ղա-
պել եւ իր զօրքերը առաջ տանել Կոս-
տանդինոպոլիս ուղղութեամբ: 361ի գար-
նանը տեղեկութիւն ստացուեց, որ Կոս-
տանդինոսի զօրքերի կասկածելի տեղա-
շարժեր են կատարուում դէպի Արեւմուտք,
քանզի պարսկները այդ պահին խոստա-
ցել էին յետ քաշուել սահմանից ու այլ-
ևս չանհանգստացնել Կոստանդինոսին:
Յուլիանոսը դարձեալ կամենում էր բա-
նակութիւնների միջոցով հարթել վե-
ճը, բայց, առ ի զգուշութիւն, մտածում
էր նաեւ նախապէս բուլիաններն իր ձեռ-
քում ունենալ:

Այդ նպատակի համար նա իր տրա-
մադրութեան տակ ունէր միայն 23 հա-
զար զինուորներ, որոնք շատ քիչ էին
Կոստանդինոսի զօրքերի համեմատ: Չօր-
քերի ճիւղաւորուած երթն սկսուեց 361ի
Յուլիանոսի Բաղեից, ընդհանուր առմամբ
Դանուբի երկայնքով, իսկ Հոկտեմբերի
10ից յետոյ արդէն շատ շանցած՝ այժ-
մեան հարաւ-արաւական Նիշ քաղաքում
էին նրանք: Բայց կոտի բռնուելու կա-
րիք այնպէս էլ չեղաւ, որովհետեւ Կոս-
տանդինոսը վերադարձի ճանապարհին,
կարճատեւ տենդային հիւանդութիւնից
յետոյ, վախճանուեց Նոյեմբերի 3ին,

Կրիկիկայի Մոպուսկրենէ քաղաքում (ապա թաղուելով Կոստանդնուպոլսում), եւ Յուլիանոսը մտաւ Կոստանդնուպոլիս Դեկտեմբերի 11ին, ինքնաբերաբար հրաշակուելով միանձնեայ կայսր:

Յուլիանոսի առաջին գործերէց մէկը եղաւ յատուկ «Հանդուրժողութեան» շքանշանով թոյլատրել, որ Հեթանոսական տաճարները վերաբացուեն կամ կառուցուեն եւ համապատասխան ծէսեր կատարուեն, ինչպէս եւ աքորուած քրիստոնեայ եպիսկոպոսները հայրենիք վերադառնան: Իայց շուտով, մանաւանդ Մաքսիմոս Եփեսացու ուղղակի թելադրանքով, նոր յարակից հրովարտականեր հռչակուեցին, որոնք ըստ հուժեան խախտում ու նեղացնում էին քրիստոնեաների իրաւունքներն ու շահերը: Դա նաեւ երեւաց Աթանաս Ալեքսանդրացու վերաբարձման պարագայում: 362ի Յունիսի 17ի հրովարտակով էլ փակուեց քրիստոնեայ ուսուցիչների ճանապարհը պետական հսկողութեան ենթակայ գալուցներում, իսկ ուրիշները շիջան ու այն ժամանակ չէին էլ կարող լինել:

Միաժամանակ, Յուլիանոսը բազմաթիւ օրէնքներ հռչակեց ու կարգադրութիւններ արեց բարենորոգչական նպատակով — համայնքային գործերի կարգաւորման, ելիւմտական ու փոստային, արդարաւարտութեան ու զինուորական ասպարէզներում: Իայց պարսկական ըսպանալիքը նորից գլուխ բարձրացրեց եւ Յուլիանոսը վճռեց Շապուհ Բ.ի գէմ ուղղուած պաշտպանողական կռիւները փոխարինել յարձակողական ու վճռական կռուով, պարսկահռոմէական յեղշեղուկ ու անյուսալի յարաբերութիւնները կայունացնելու նպատակով: Ուստի՝ 362ի Մայիսին մեկնեց Ասորիք եւ Յուլիանոսը հասաւ Անտիոք: Այնտեղ մնաց մինչեւ 363ի Մարտի 5ը՝ նախապատրաստուելով գալիք արշաւանքին: Յուլիանոսը Անտիոքում լրջօրէն բախուեց քրիստոնեայ, իայց պերճանքի մէջ ապրող բնակչութեան հետ, որից զանազան վիճաբարոյց երկեր, յանձնարարեց, որ Երուսաղէմի առաջարկ վերականգնուի, եւ այն: Յայտնի է նրա պարսկական արշաւանքի ըն-

թացքն ու վախճանը: Յուլիանոսի բանակը հասաւ Եփրատ ու Տիգրիս, Պարսկաստանի մայրաքաղաք Տիգրոն (Կոնստանդնուպոլսի յարկաւորութիւն), սկզբում յաղթելով, ապա հարկաւորուելով նահանջել: Մարանգայի կըսուում, յանկարծակի եւ անզուլարար առանց զրահի մարտի կամ Յուլիանոսը ծանր վիրաւորուեց Տիգրիսի ափին ու վախճանուեց 363ի Յուլիանի 28ի յուլ 27ի գիշերը: Դիակը տեղափոխուեց ճարտոն եւ թաղուեց այնտեղ: Յուլիանոսի փոխարէն կայսր հռչակուեց քրիստոնեայ Յովիանոսը, որի իշխանութիւնը երկար շտեմեց, եւ պատմութեան ընթացքը կայսրութեան մէջ փոխուեց՝ գէթ արտաքին նշաններով:

Այսքանը նրա այսպէս ասած քաղաքացիական կենսագրութեան վերաբերելով: Իայց, ինչպէս որ արդէն նշուեց իր տեղում, Յուլիանոսը մտաւորական էր, փիլիսոփայ, գրող: Նրա թողած գրական ժառանգութիւնը, շնայած շատ երկեր չեն պահպանուել եւ կորել են, աննշան չէ, այսօր էլ կազմում է մի քանի հատորներ: Յուլիանոսը գրել է յունարէն, թէ եւ հոմէրական կայսրը, այսպէս թէ այնպէս, պարտաւոր էր իմանալ նաեւ լատիներէն: Յամենանդէպս, Յուլիանոսը պատմութեանը ներկայանում է իր բացառապէս յունարէն երկերով: Մասնազգեաները գտնում են, թէ նրա գրելածը միջակ մակարդակ ունի եւ չի բարձրանում իր ժամանակակիցների ոճական մակարդակից, այսինքն՝ ինքնատիպ չէ: Դա, ի հարկէ, մասնադիտական գնահատականներէ հարց է եւ յունարէնապէսները միայն կարող են ստուգել:

Իայց, անկախ դրանից, Յուլիանոսի մերօրեայ մատչելի լեզուներով հրատարակուած երկերը արտայայտում են նաեւ հեղինակի անհատականութիւնը, նրա հոգեբանութիւնը, բնատրութիւնն ու շնչոտութիւնը: Այդ երկերը կարգացող հեշտութեամբ կարող է իր առջեւ պատկերայնել լի: քաւորուած, առոյգ ու կենսալի, ոչեւորուող ու նաեւ բարկացող, երեւոյթները միաժամանակ վերլուծող ու համարող, իր որոշակի գիծն ունեցող հեղինակին, բարտխուն ու անհանգիստ

կեանքով շնչող մարդուն :

Վաղ երիտասարդական տարիքում զրուած երկիր յայտնի չեն : Երեւի չեն էլ գրուել, կայսերական աշատըջ Հակոթուիթիւնից գերծ ու ապահով մնալու համար : Յուլիանոսն սկսեց զրել փաստորէն կեանք դառնալուց յետոյ, առաջին հերթին կայսրին ու կայսրուհուն յղուած ներբողականներով, ըստ ընդունուած սովորութեան, իսկ առաւել եւս՝ կայսր դառնալուց յետոյ : Պարզապէս ուշադրու է, որ Յուլիանոսի գրածները հիմնականում վերաբերում են 361-363 թուականներին, երբ նա ամէնից շատ էր զբաղւած Հենց իր առօրեայ՝ կայսերական մարշալ-քաղաքական գործերով : Եւ Հենց ճիշդ այդ ժամանակ էլ արտայայտուած է Յուլիանոսի զրչի բեղունութիւնը :

Յուլիանոսից մնացել են ճառեր, հրատարակային շրջաբերականներ, վի-

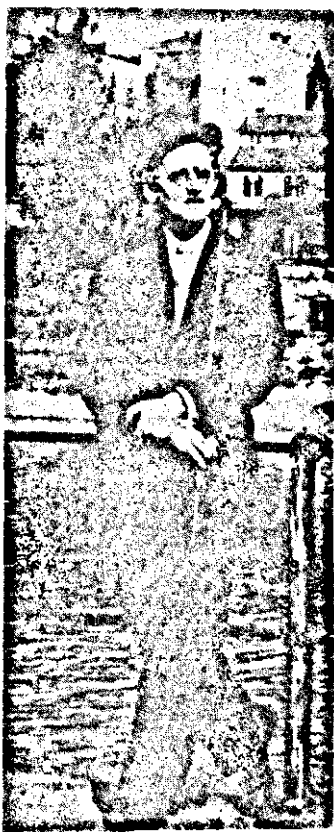
ճարանական գրուածքներ, նամակներ, նոյնիսկ երգիծական շարադրանքներ : Գալիլիացիներէ, այսինքն՝ քրիստոնեաների դէմ ուղղուած ազմկայարոյց երկը կորել է, սակայն Կիւրեղ Ալեքսանդրացու վիճարանական երկում մէջբերուած առանձին հատուածների միջոցով կարելի է վերականգնել նրա ընդհանուր ուղղութիւնն ու բովանդակութիւնը : Քննադատական գրուածքներ ունի որոշ ցինիկների դէմ, թէև ինքը մի այլ առումով նաեւ զրական կողմեր է նշում այդ փիլիսոփայական ուղղութեան մէջ : Յուլիանոսի զրական ժառանգութիւնը առանձին եւ ինքնուրոյն նիւթ է, որը չի կարող արծարծուել այստեղ : Իայց նրա նամակներից երկուսը արժէ ներկայացընել այս ուսումնասիրութեան յաջորդ եւ վերջին հատուածում :

(Շար. 3 եւ մնացեալը յաջորդով)

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏՁԵԱՆ

Աղակութային ԼՈՒՐԵՐ

ՃԷՅՄՍ ՃՈՅՍԻ ՇՆՆԴԵԱՆ 100ԱՄԵՍԿԸ

Յամառ, Հոգարտ եւ իր ազգանդին ու գրականութեան հանդէպ ամբողջական հաւատք ունեցող Ճէյմս Ճոյսի ծննդեան 100ամեակն է այս տարի:

Իր «Իւլիսոսը» շուրջ 12 տարի արգելուած մնաց իր հայրենիքին՝ Մեծն Բրիտանիոյ մէջ:

Ինչպէս նաեւ Միացեալ Նահանգներու:

Իսկ ներկայիս երեք հանդէպեր՝ «Ճէյմս Ճոյս եռամսեայ», «Ճէյմս Ճոյս պատշիթ» եւ «Ուէյք Ռիզլէթը» ամբողջութեամբ կը գրադնին իր գրականութեամբ:

Երկու տարին անգամ մը Ճոյսի մասնագէտները միջազգային տարողութեամբ սխմողիտմներ կը զուարէն՝ Ճէյմս Ճոյս Հաստատութեան հովանաւորութեամբ: Իսպաղթ Տէմիկ, իր 1977ին հրատարակած «Ճոյսի գրականութեան մէջ, Ճոյսի նուիրուած 6000 յոգուածներ, քննադատական ունեւորներ եւ ուսումնասիրութիւններ կը հարուիր:

Հրատարակի վրայ է ՅՅ Հատարնոց հաւաքածոյ մը, ուր մէկտեղուած են Ճոյսի բոլոր ձեռագրերնէն: սեւադրի պատճենները, նորերը, էւայլն:

Բազմաթիւ են 100ամեակի տոնակատարութիւնները: Ճէյմս Ճոյս Հաստատութեան սիմֆոնիումը պիտի կայանայ Տապլինի մէջ, Յունիս 14ին 19: Ծուրը 75 սեմֆարներ եւ տիպոգրֆան դաստիարակութիւններ սկսած են ուրդն կամ տեղի պիտի ունենան շուտով:

Անցնող ամառայ ընթացքին բազմաթիւ ցուցանագէտներ, Թատերական ձեռնարկներ, շարժապատկերի եւ պատկերասփիւռ ցուցադրութիւններ եւ ձայնասփիւռ ընթերցումներ տեղի ունեցան՝ գիտաբար Տապլինի եւ Լոնտոնի մէջ: Բազմաթիւ գրողներ, Ճոյսի մասնագէտներ եւ մատուցականներ, Ինչպէս Լին Քլէյնը, Բիլլըրտ էլլամ, Անթոնի Պըրկէս, Ուայթն Լիթլը, Ուիլիամ Էմֆալն եւ ուրիշներ, մասնակցեցան կամ պատրաստակամութիւն յայտնած են մասնակցելու այդ ձեռնարկներուն: Իսկ ուրիշ երիտասարդ բունաստեղծներ՝ Եիմըս Լէնի, Թոմ Փոյլն, Էւայն, ընթերցումներ կատարեցին Ճոյսի արձակէն եւ բանաստեղծութիւններէն: Յատկանշական է Մամուկի Պէթթիի «Հարիւրամեակի պատգամը», որ ուղղուած էր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի մէջ կայացած ձեռնարկներուն կազմակերպիչ ժամերին: «Մեկնել անուշ, այս առթիւ կու գամ անգամ մը եւս խորունկ կերպով խոնարհելու իր հերոսական գործին եւ անհատկութեան անցին»:

Իր օրերուն եւ երբեմն նոյնիսկ այսօր զգժւարամտայնի ըլլալու համարը վաշիշող «Ճոյսի» լիւրդ, «Լիւրեւտագէտի զիմանկարը իրրու կրիտասարդ վարդ», «Էւլիսոս» եւ «Ճիմնիկը» Ուէյք Պրիւրուն հեղինակը սկսած է լայն ընդունելութիւն գտնել մատուցական եւ մոլորդըրդային լրէնմաններէ հերոս:

Ձորի Միրոն վերապրող Սոս Սարգսեան կամ Սոս-Միրո

Ձ Ո Ր Ի Մ Ի Ր Ո Ն

Մեր ժողովրդի պատմութեան դասերը, յատկապէս 19րդ դարի վերջն եւ մեր դարի ստորին աստիճաններէն ողորդական իրադարձութիւնները օգնում, սովորեցնում են մեզ՝ խորապէս ըմբռնելու նոր օրերի խորհուրդը: Ճաղակաւոր սրճակադէր Մուշեղ Գալլըրիանը հենց այդ դիտակցութեամբ գրականութիւն բերեց իր արեան ձեռք խրատացող այն այբող Թեման, որը նաեւ բոլորիս է հարազատ: Ի Հարկէ, նա այդ մեծ Թեմայի ժուկնայից չէ. նա արժանաւոր մեւով շարունակեց մեր երախտաւորներէ Հր. Քոչարի, Թ. Գալսեօնցի, Վ. Հայկի, Վ. Եռչանեանի եւ միւսներէ զգած ահօք: Եւ միանգամայն արդարացի է հայ կրօնաւարացի հետաքրքրութիւնը Գալլըրիանի գրականութեան նկատմամբ: Նրա ընդունուած վէպէ կերակարումն (սեփ.՝ Ա. Մկրտչեան) յաջորդեց Ձորի Միրոն հեռուստատեսային Փիլմը, որի սեփարն է Ժ. Աւետիսեանը, օպերատորը՝ Լ. Պոզսեանը:

Նկարի ստալին մասերի ութմն ու դիմադրական լին խնդարում հեղինակներին՝ բացառաւորակաւ ժողովրդական մի շարք կերպարներ, որոնք օժտուած են հայրենասիրութեամբ, վճարականութեամբ, աշխատասիրութեամբ, պայքարելու մեծ կամքով ու աւելում: Փիլմում Ձորի Միրոյի կերպարը մայրմուտում է ՂՍԸ ժողովրդական արտիստ Սոս Սարգսեանը: Գիւղի, Հողի, լեռնախարհի, հայրենի օջախի հանգիւ պէրը, նոյնըւանութիւնը, ժողովրդի տառապանքն ու վերջը, երպանքն ու յոյսը խառնած են մի անհատի ձեռք, որը կրչում է Սոս-Միրոս նա չի

խաղում, նա կիրառում է, ապրում է, իր ուսերի վրայ տանում է աշխարհի բնույթ, իր սիրելի ժողովրդի բազմախորհուրդ պատմութիւնը, որ լոյսի ու ստուերի, շարի ու բարու պայծար է: Բոլոր իրավիճակներում նրա գործունէութիւնը ներշնչում է ապրելու հուսով, ապագայի հաւատով: Եւ նա չի խեղդում ու հանդիստանի չի խեղդում տառապանքի մէջ: Նրա բարձր գործիչ լակիրպում, նրա կերպարում լուսաւոր մի այնքան, որ պատմութիւնը մղում է առաջ, տանում է զէպի յուսայի ափ: Եսթնասպանիկ խոցուած նրա հոգին ապրելու, գոյատևելու հաւատով է շնչում: Դերասանի խաղի հոգիանական անցումները պատմաաւարանուած են, սակա ո՛չ Թէ նրա հոգու մէջնո՞վ: Ս. Սարգսեանն արգէն ճանաչուած է որպէս ազգային կերպարների մարմնաւորան վարպետ: Եւ այս Փիլմում աւելի լիարիւն է գրասիրտում նրա սաղանդը: Նա այստեղ օժտուած է տունիկ հայի լուսաւոր դեմքով եւ էկրանից վարակում է իր հայրենասիրութեամբ, ազնւութեամբ, ճշմարտացիութեամբ, աշխատասիրութեամբ, անկեղծութեամբ, իր բոլորանուէր սիրով զէպի հայրենի Հողը, ժողովուրդը, սեփական օջախը: Նա վստուող, կրակուող անհատականութիւն է, որը չի հանդուրժում շարք: Հեղինակները աշխատել են նրան օժտել նաեւ լեղենաւոր դեմքով, եւ գրանով անբողջացուել է Ձորի Միրոյի հաւատական կերպարը:

ԳԻՐՈՎ ՔՐԻՍՏԻՆԵԱՆ

ՍՄԲԱՏ ԿԻՒՐԵՂԵԱՆԻ ՑՈՒՑԱՆԱՆԴԵՍԸ

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Ն.Ս.Տ.Ք. տաճար-
գարանի հովանաւորութեամբ կատարուած մշա-
կութային եւ գեղարուեստական մշակութային
շաբաթի, անցեալ նոյեմբերի տեղի ունեցած է
յուզպոլսի միջին Սմբատ Կիւրեղեանի եւ սպան
պատանի ունի:

Նոր Զուգչոյի մէջ ծնած Սմբատ Կիւրեղեան
իր պատուի պատկառելի Ժամանակակից կեր-
պու սեւտի տիպարն զնորեւէն մէկը, որ վեր-
մին ճարտարութիւն ու երանգի ու նրազի-
տաւորման մեղք ունի է Մարտի 1929-32 տարիներին
անուանուած հովանաւորութեան է Ս. Սմբատ-
տանի հովանաւորութեան իր Գործունէի մշակու-
թէն ունեւորութեան զարմանեալ եւ նորի մո-
րիմունքով Նիպարաւորի մը պատարաստութեան ծի-
րէն ներս:

Այնուհետեւ, Կիւրեղեան իր մասնագիտական
ուսումը հետապնդած է Լոնտոնի Անկլոֆրանց
Արուեստից Կեդրոնին մէջ, միաժամանակ Հան-
դէս գալով իր ջրանկարներով, իւզաների պատ-
տաններով եւ փաթեղով ու կուշով իրագործ-
ւած ապարդուալա ստեղծումներով:

Արեւելքի տարաշխարհիկ բնութիւնը, վար-
արեւն ու Հողմին կիւրեղեան տարածութիւնները նա-
րեւելքային երանգներով իր պատասխաններուն վը-
րայ կենդանացուցած Կիւրեղեանի Համար ներ-
շնչման մտային ազդեցիկը Հանգիւրացած են
Նաեւ Հայ դեղնակներու աւորեան՝ իրենց ունե-
ղական սովորութիւններով, աշխատանքի կենտու-
նակ պահերով, վիտերով եւ երջանկութիւննե-
րով, որոնք իստուս արտայայտականութեամբ
մը գրեւորուած են Նիւ Եորքի առաջորդար-
ներ մէջ կայացած ջուշահանգիստ պատասխաններու
տարածքին:

... Բայց անա Յովակոմ Բուականներէն սկսած
արեւմտահայ բնական ճեղքումները մեր գրական-
մարտնակ մէջ: Աճներին կերպով մտաւորուած
ծիւղանի փողը յարուբիւն առաւ եւ նորէն սկսաւ
զօղանելի: Մեր Մուշեղ Գալշոյեանի այդ մալա-
կարայեաններէն էր եւ 1960 թուականին անոր
հիշատակը հզօր թեւերով սկսաւ ճախրել հայ
գրականութեան երկնակամարին վրայ: Եւ սըր-
տանց շարունակի հիշատակի թոյլեր, որոնք եւ-
րիպաները անսահման են: Իսկ երբ կարդացի ա-
նոր հիշատակը, երեւոյցայ եւ եղարտացայ,
որ մեր գրականութիւնը հզօր սիւն մը եւս ստա-
ցաւ, անխախտ սիւն, վերջապի ծանրութիւն պա-
հող սիւն:

Մեր արձակի կերպարներու շնամիտ եկան
Յար մարդիկ, մեծ իրարուհի տեր մարդիկ, մու-
ցրած մարդիկ: Ու կրտորածի ու գաղթի յա-
տակաւեանը, եւ երբեմն ալ ու պատուաբեր ուրբ
ու թշուառութիւնը մնացին յետմահան, եւ
Գալշոյեանի հզօր տաղանդի ուժով զարման հե-
րոտական երեւոյթներու փայտակարներ, թըշ-
նամիտ հիմնադրելու, աւցը պահելու, փրկելու
իլիգալուսներ:

Այս է ճշմարիտ իրականութիւնը: այսինքն՝
Սերկայացնել ժողովարդի հիմնադրական ուժը,
արեւն ու մոխիրներու մշուշէն կենդանի ըն-
դիւղանի արձակելու ուժը, որ ի վերջոյ պատկ-
ւեցաւ Մարգարապատի, Բայ Աղաբանի, Ղարա-
բիլիսայի յաղթանակներով...

ՍԵՐՈ ԽԱՆՍԵՒԵԱՆ

**Հ.Բ.Ը.Մ. ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ**

ԶԵԿՈՅՑ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆՔԻ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐՈՒՆ

**Հ.Բ.Ը.Մ.ի Ալեք Մանուկեան Մշակութային
Հիմնադրամի Գործադիր Մարմինը Հանդիմանում
նի Հրատարակելու արգելափակումը իր հաղթանակաբեր
պատ Գրական Մրցանակին։**

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ

Ա. — Մրցանակին պարգևատրված են։ —
Առաջնութեամբ 1.000 տոլար, եւ դեր-
քին Հրատարակումը 1.000 արինակով,
որմէ 750 արինակ նուէր կը արուի զե-
ղինակին։

ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹԻՒՆ

Առաջնութիւնը կը շահի ԺԱԳ ԾԱԿՈՒԿԵԱՆ,
Մ. Ն., իր «Ունեւէնաշար» հատորին համար։
Երկրորդ մրցանակը կը կրտսին ԶՈՒԼԻՃՏ
ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, Մ. Ն., երկ' «Տեւիլ Յարութեան»
եւ ԶԱՐԵՀ ԽՐԱՆՈՒՆԻ, Պոլիս, երկ' «Ինքնագնա-
կանդէս»։

Բ. — Մանուկեաններուն ընդհանուր թիւը ե-
ղած է 38, բանաստեղծութիւն' 10, ար-
ձակ' 17, Թատերախաղ' 11։

ԱՐՁԱԿ (պատմութեամբ վիպակ, վեպ)

Գ. — Դասական կազմերուն անդամներն էին՝
ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹԻՒՆ — Թորոնթ Արք.
Մանուկեան, Գրոֆ. Կալիկ Թէօօլեան,
Գրոֆ. Մարգարէտ Մարկոսեան, Գրոֆ.
Աւետիս Կանճեան։
ԱՐՁԱԿ. — Գրոֆ. Յակոբ Կալիկեան,
Գրոֆ. Մրտուէր Հայրապետեան, Գրոֆ.
Գէորգ Պարտազճեան։
ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ, — պրն. Ժէրյոյր
Բարազեան, պրն. Յարութիւն Երէցճեան,
պրն. Գրիգոր Մաթաճեան, պրն. Պերճ
Ծաղկեան։

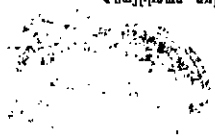
Առաջնութիւնը կը շահի ՌՊՊԻՐ ՀԱՏՏԵՃ-
ԵԱՆ, Պոլիս, իր «Առաստաղը» վէպին համար։
Երկրորդ մրցանակը կը բաժնուին (500ական
տոլար) ՆՈՒՊՈՐ ԱՆԻՇԵԱՆ, Մ. Ն., երկ' «Երեւ-
քականները», ԳԵՈՐԳ ԱՆԻՍԵԱՆ, Լիբանան, երկ'
«Վեպ», ԾԱԿՈՐ ԿԱՐԱՊԵՆՃ, Մ. Ն., երկ' «Աղա-
մի գիրքը»։

Կը շնորհաւորենք մրցանակի արժանապող ար-
ւեստագէտները, եւ շնորհակալութիւն կը յայտ-
ենք Դասական կազմերու անդամներուն։

ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Կործադիր Մարմին
Հ.Բ.Ը.Մ.ի
ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ
Փետրուար 16, 1922 Տիֆլիզ

Առաջնութիւնը կը շահի ՄԿՐՏԻՑ ՀԱՃԵԱՆ,
Մեքսիքո, իր «Աստղածաղիկ» Թատերախաղին հա-
մար։
Երկրորդ մրցանակը կը կրտսին ԳԵՈՐԳ ԳԱ-
ՊՈՒԱՃԵԱՆ, Պոլիս, երկ' «Պարզը դուրսը քայ
կը գրեն», ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՀԱԳՆ, Լիբանան, երկ'
«Նայիրեան Գործեր»։

**ՆԻԹԵՐ Հ. Զ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ**

Գ. հատոր

Խմբագիր՝ ՀՐԱԶ ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

- Հրատարակութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Պէյրուս, 1981, Համազգայինի «Վահէ Սէքեան» տպարան, կաշեկազմ, գին՝ 80 լ. ոսկի:

ԹԵՀԼԻՐԵԱՆ ԱՐԴԱՐԱՀԱՏՈՅՑԸ

Խմբագիր՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՐՔՃԵԱՆ

- Հրատարակութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Պէյրուս, 1981, Համազգայինի «Վահէ Սէքեան» տպարան, 421 էջ, գին՝ թղթակազմ 25 լ. ոսկի, կաշեկազմ՝ 35 լ. ոսկի:

Ր Ա Յ Յ Ի Ի

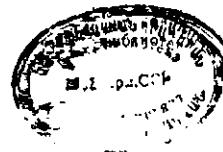
Խ Ե Ն Թ Ը

- Հրատարակութիւն Համազգայինի, Պէյրուս 1981, Համազգայինի «Վահէ Սէքեան» տպարան, գին՝ թղթակազմ 20 լ. ոսկի, լաթակազմ՝ 30 լ. ոսկի:

Գալիֆորնիոյ շրջանի մեր Աերկայացուցիչը «ԱՍՊԱՐԷՋ»ն է:

«ASBAREZ» Publishing Co.,
1501, Venice Bd.
Los Angeles, Ca., 90006

U. S. A.

ՀԻՔԱՆԱՆ

Հատավաճառ 12 Լ. Ո.
Տարեկան բաժնեգին 125 Լ. Ո.

ՍՈՒՐԻԱ

Հատավաճառ 15 Ս. Ո.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին 40 Ամերիկեան տոլար

بَاكِينُ
 مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية
 المدير المسؤول
 السيد ارثين كارنيك قرانجيان
PAKINE
 REVUE MENSUELLE
 LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
 Propriétaire
 Dr. A. KAZANDJIAN
 •
Բ Ա Գ Ի Ն
 ԱՄՍԱԳԻՐ
 ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
 ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ
 Խմբագիր
 ԳՕՂՈՍ ՄՆԱԳԵԱՆ
 Խմբագրության անգամներ
 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԵՐԳԵՐԵԱՆ
 ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ
 Վարչական պատասխանատու
 ՎԱՉԷ ԲԲՈՏԵԱՆ
 B. P. 11-8404 - Beyrouth - LIBAN
 Tel. 296898